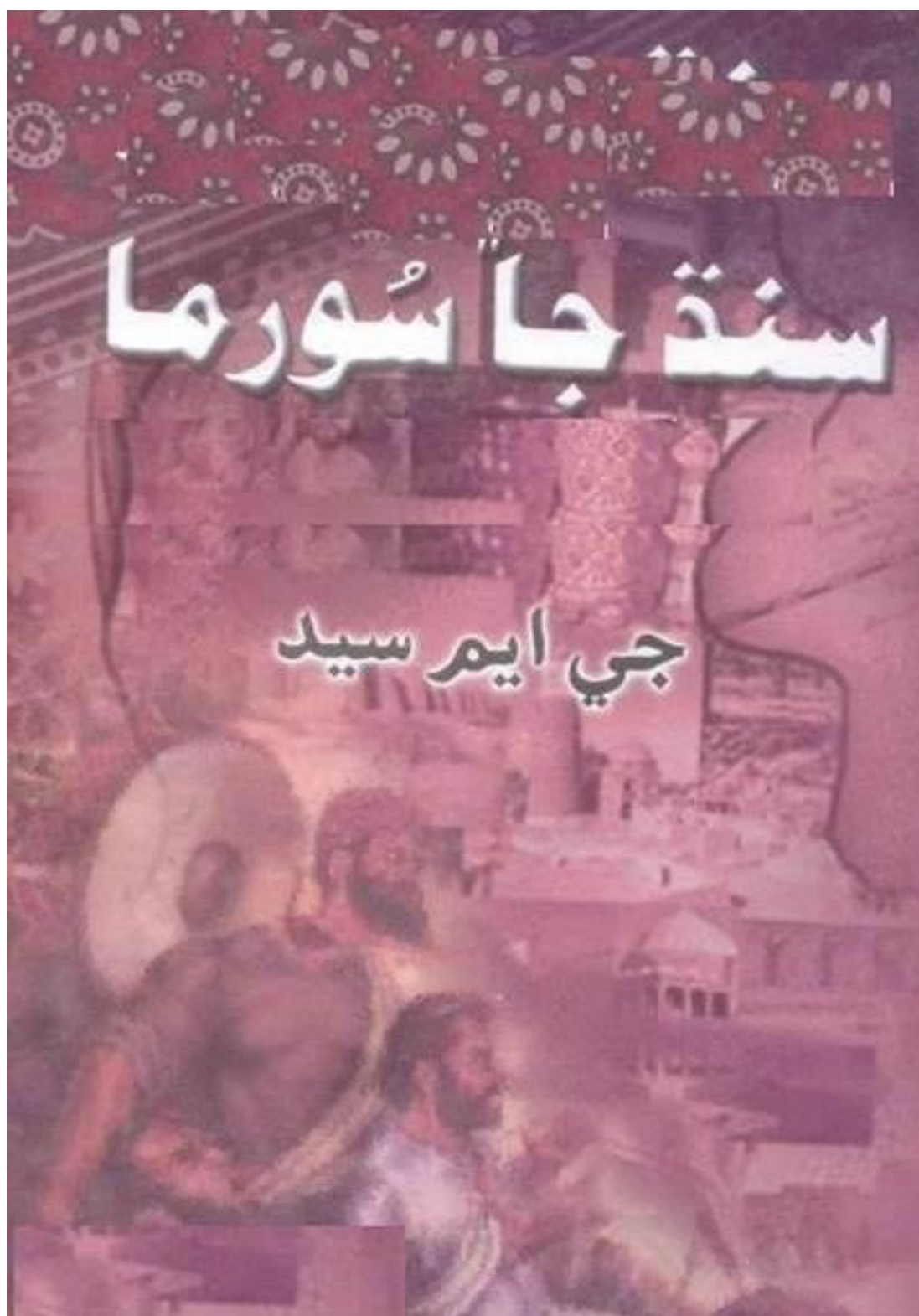

سنڌ جا سورما

(ڀاڱو پهريون)

”مرثا اڳي جي ماءُ، سي مري ٿين نه مات“

”شاهه“

جي. ايم. سيد

ڪمپوزنگ: شاهنواز سومرو

آڪٽوبر 1974ع

ڇاپو پهريون

نئين سنڌ پبليڪيشن

ابراهيم منزل

آءِ-آءِ-چنڊريگر روڊ، ڪراچي سنڌ

ڊجيٽل ايڊيشن:

2017ع

سنڌ سلامت ڪتاب گهر

سنڌ سلامت پاران :

سنڌ سلامت ڊجيٽل بوڪ ايڊيشن سلسلي جو نئون ڪتاب ”سنڌ جا سورما“ اوهان اڳيان حاضر آهي. هي ڪتاب نامياري قومپرست رهنما، ليکڪ ۽ ڏاهي ذات ڏئي سائين جي ايم سيد جو لکيل آهي.

سنڌ جي تاريخ سنڌ جي بهادر سورمن سان پري پئي آهي جن مختلف دورن ۾ سنڌ تان پاڻ کي قربان ڪري امر ٿي ويا. اهڙن ئي ڪردارن تي لکيل سائين جي ايم سيد جو هي ڪتاب ”سنڌ جا سورما“ هڪ مڪمل ڄاڻ وارو ڪتاب آهي. هن ڪتاب ۾ راجا ڏاهر، دودي سومري، دولهه دريا خان، مخدوم شاهه بلاول سمون ۽ شاهه عنايت شهيد جو ذڪر ڪيل آهي.

هي ڪتاب نئين سنڌ پبليڪيشن، ڪراچي پاران 1974ع ۾ ڇپايو ويو. ٿورائتا آهيون سائين شاهنواز سومري جا جنهن ڪتاب ڪمپوز ڪري موڪليو.

محمد سليحان وساڻ
مينيجنگ ايڊيٽر (اعزازي)
سنڌ سلامت ڊاٽ ڪام

sulemanwassan@gmail.com

www.sindhsalamat.com

books.sindhsalamat.com

فهرست

پيش لفظ

- 1- راجا ڏاهر بن راجا چچ
- 2- حاڪم سند دودو بن خفيف سومرو سوم
- 3- نواب دوله دريا خان
- 4- مخدوم شاه بلاول سمون عليه الرحمة
- 5- شاه شهيد شاه عنايت الله عليه الرحمة
- 6- نتيجو

جيئي سنڌ علمي ڪتابخانو جيئي لطيف

جنهن پاءُ پيرن کي PDF ۾ ڪتاب گهرجن تہ
 واٽسپ تي يا فيسبوڪ انبوڪس ۾ رابطو ڪري ڪا
 ب فيس نہي بلڪل مفت ۾ مون وٽ موجود ليکڪن
 جي ڪتابن جي فهرست هي آهي نوٽ 35 کان مٿي
 ليکڪن ۽ انهن جا 300 کان مٿي ڪتابن جا نالا
 انجانن ناميان لکي سگهيو

مرزا قليچ بيگ جا ڪتاب "21"	جي ايم سيد جا ڪتاب "21"
شيخ اياز جا ڪتاب "20"	امر جليل جا ڪتاب "19"
صباالوند آريسر جا ڪتاب "19"	امر ايج پٿور جا ڪتاب "5"
محمد ابراهيم جويو جا ڪتاب "9"	خليل جبران جا ڪتاب "6"
يوسف سنڌي جا ڪتاب "22"	باڪتر نبي بخش بلوچ جا ڪتاب "5"
استاد بخاري جا ڪتاب "12"	رسول بخش بلوچ جا ڪتاب "10"
محمد پٿور جا ڪتاب "7"	رڪ سنڌي جا ڪتاب "9"
الطاف شيخ جا ڪتاب "64"	شاه جو رسالو "5" ليکڪن جو لکيل

Tarique Hussain
 (ڪمنٽر باني)
 واٽسپ نمبر
 03061618348
 Facebook WhatsApp

پيش لفظ

جڏهن ساڍن ستن سالن جي قيد ۽ نظربنديءَ بعد مون کي پاڪستان سرڪار ٻاهر گهمڻ ڦرڻ جي اجازت ڏني ته گهڻي غور ۽ فڪر بعد ملڪي سياست کان مون هيٺين سببن ڪري ڪناره ڪشي ڪري طريقت (ڪلچر) جي راهه ۾ خدمت ڪرڻ جو ارادو ڪيو.

(1) ملڪي حالات سياسي طرح اهڙي ڪڙيءَ تي بيٺل هئا جو انهن جي قائم رهندي

سياست ذريعي ملڪ ۽ قوم جو پلو ڪري سگهڻ کان مجبور هئاسون.

(2) گذشتہ چاليهن سالن جي سياسي زندگيءَ ۾ تجربن بعد معلوم ٿيو هو ته:

(الف) عوام ۾ قومي شعور پيدا ٿي نه سگهيو هو.

خواص ۾ خود مطلبي، قوم فروشي، نفاق، بزدلي ۽ فرض ناشناسي جون عادتون گهر ڪري ويل

هيون.

سنڌ جي سياسي خودارادي ۽ اقتصادي ترقيءَ جي راهه رکاوٽون پئجي ويون هيون، جي

ظاهري طرح نه آئيني طور ڇاڪاڻ ته اسان اقليت ۾ هئاسون ۽ نه غير آئيني طور دور ڪري

سگهياسون ٿي جو نه اتحاد، نه قومي شعور ۽ نه همت هئيسون. ان ڪري سياسي خلفشارن کان

ڪناره ڪش ٿي عوام ۾ اصلاح نفس، قومي شعور، اخلاقي درستي، حب الوطني، ايثار ۽ پراپڪاري

جي پيدا ڪرڻ لاءِ بزم صوفياڻي سنڌ جو بنياد وجهي ڪانفرنسون ڪوٺائي مذڪوره بالا مقصدن

لاءِ پرچار ڪرڻ شروع ڪيوسون.

ان جي پروگرام ۾ هڪ جزو اهو به هو ته سنڌ جي گذريل قومي سورمن جي زندگيءَ جي قرباني

جو احوال لکي نوجوانن کي سندن شاندار ماضيءَ جي ڪارنامن کان واقفيت لاءِ پيش ڪيو وڃي. ان

ڪم جي سرانجاميءَ جو ڪم مختلف اصحاب تي رکيل هو پر بزم صوفياڻي سنڌ جي تعليم کي

ملڪي امن لاءِ خطرناڪ سمجهي حڪومت طرفان مون تي جولاءِ 1967ع کان دوباره نظربنديءَ جو

حڪم جاري ڪيو ويو. ان ڪري هڪ جاءِ تي ويهڻ سبب مون کي وقت ملي ويو ته ٻين ڪتابن سان

گڏهي ننڍڙو پمفليت سنڌ جي آزادي، آزاد خيالي، عزت ۽ ناموس لاءِ قربان ٿيندڙ پنجن شهيدن جي

حياتي تي لکي ناظرين جي خدمت ۾ پيش ڪريان.

”گر قبول افتد گهي عز و شرف.“

غلام مرتضيٰ

1967. 09. 22

راجا ڏاهر بن راجا چچ (برهمڻ گهراڻي سنڌ)

سورهيہ مرين سوڀ ڪي، ته دل جا وهم وسار،
هڻ پالا، وڙهه پاڪرين، آڏي ڍال ۴ ڍار،
مٿان تيغ ترار، مارِ متارو تئين.

.....

سرزمين سنڌ دنيا جي قديم مهذب ۽ متمدن ملڪن مان هڪ آهي، ان دنيا جي عام دستور موجب گهڻا لاهڻا چاڙها ڏنا آهن، ان جي قديم عظمت جا نشان، آمري، ڪوٽ ڏيجي ۽ موهن جي دڙن جي يادگارن ۾ اڃا تائين موجود آهن.

ان تي ڪجهه وقت ملڪي حاڪمن جي حڪومت پئي رهي آهي ته ڪو وقت ڌارين جي قبضي هيٺ اچي ان کي ڏکيا ڏينهن ڏسڻا پيا آهن. ان جي تاريخ جي پوري طرح کوجنا نه ٿي سگهي آهي پر نزديڪ سنڌي تسلط جو دور راءِ سھاسي ۽ چچ گهراڻي حڪومت جو هو.

چچ گهراڻي کي برهمڻ حڪومت به سڏين ٿا. ان گهراڻي جو آخري حاڪم راجا ڏاهر چچ جو ننڍو فرزند هو. راجا چچ 52ھ مطابق 672ع تي وفات ڪئي. ان بعد راجا چندر سنڌ جو والي ٿيو. جنهن اٺ سال حڪومت هلائي 60ھ مطابق 680ع تي وفات ڪئي. ان کان پوءِ راجا ڏاهر سنڌ جي حڪومت جي گاديءَ تي ويٺو. جنهن نهايت دانشمندي، همت ۽ خوش اسلوبيءَ سان 32 سال حڪومت ڪئي. جنهن کان عرب بنو اميه سامراج جي سپه سالار حجاج بن يوسف ثقفیءَ جي نياڻي محمد بن قاسم حڪومت وٺي سنڌ تي ڌاريون تسلط قائم ڪيو.

راجا ڏاهر حڪومت جي واڳ وٺندي هڪ سال اندر چوڌو طرف حڪومت کي مضبوط ڪرڻ لاءِ قدم کنيا. سندس گاديءَ جو شهر الور هو اتان هن پهرين ڀيري سنڌ ڏي برهمڻ آباد ۾ اچي سندس پيءُ ڏاهر سين کي مڪاني حڪومت سپرد ڪري پوءِ مڪران طرف روانو ٿيو. جتي مڪاني حاڪم

سان لاڳاپا قائم ڪري موٽي الور آيو. اهڙيءَ طرح هن سندس پيءُ راجا چچ جي ڏينهن واري ساري سلطنت تي ملتان سوڌو تسلط قائم ڪري ورتو. سندس دور حڪومت ۾ سنڌ اندر مضبوط حڪومت قائم ٿي ۽ امن امان رهيو.

ان وقت عرب ۾ بني اُميه گهراڻي جي حڪومت هئي، جن جي هڪ هڪ حاكم يزيد بن معاويه رسول مقبول صلعم جي ڏهتي حضرت امام حسين عليه السلام کي شهيد ڪرائي اُن جو لاش گهوڙن کان چٽرائي سندس سر مبارڪ نيزي تي چاڙهي مهينن تائين ملڪن ۾ گهماريو هو. امام حسين عليه جي فرزند ۽ خاندان جي عورتن کي قيد ڪرائي دمشق گهرايو هو. انهيءَ گهراڻي عبدالله بن زبير کي حرم ڪعبه ۾ قتل ڪرايو هو. ازانسواءِ ڪيئي ظلم ڪيا هئا.

راجا ڏاهر جي ڏينهن ۾ انهيءَ گهراڻي جو حاكم عبدالملڪ بن مروان عرب جو بادشاهه هو. ان جو سپهه سالار حجاج بن يوسف ثقفي وڏو ظالم، قاتل ۽ بي رحم هو جنهن اهل بيت رسول تي اڪيچار ظلم ڪيا هئا ۽ بي شمار مسلمانن جو سندس هٿان خون وهيو هو. انهن ڳالهين کان تاريخ دان بخوبي واقف آهن.

امام حسين عليه السلام جي شهادت کان پوءِ جي مڪاني ردعمل پيدا ٿيا ته کين سختيءَ سان دٻائڻ بعد جڏهن بنو اُميه گهراڻي جو تسلط ساري عرب تي ويهي ويو ته هنن سندن سامراج کي وڌائڻ لاءِ چوڌر طرف حملا ڪرائڻ شروع ڪيا.

عربستان جو گهڻو حصو ريگستاني آهي، اتي جا رهاڪو سواءِ ٻن مکيه شهرن مڪي ۽ مديني جي بدويانه زندگي گذاريندا هئا. ان ۾ رهندڙ قبيلا اڪثري پاڻ ۾ وڙهندا رهندا هئا. ان ڪري جنگجويانه ذهنييت سندن سرشت ۾ سمايل هئي. اتي جا رهاڪو گهڻو ڪري قديم قبيلائي مذهبن جا پوئلڳ هئا جن جي خدائن جا بت ڪعبي ۾ رکيل هئا. پر ڪي منجهان ڪرستان ۽ يهودي هئا. ضروريات زندگيءَ لاءِ هو شام ۽ عراق سان قافلن ذريعي واپار ڪندا هئا.

رسول مقبول صلعم جي پيدا ٿيڻ کان اڳ به هنن مان روم ۽ ايران جي شهنشاهن طرفان جنگي لشڪر لاءِ ڀرتي ٿيندي هئي. هتي جي رهاڪن جو زياده تر گذران مال چارڻ تي هوندو هو. سندن زندگي اڪثر ڪري تنگ گذرندي هئي. رسول مقبول جي پيدا ٿيڻ تي هنن کي نئين مذهب جي نالي ۾ متحد ڪري هڪ مرڪزي حڪومت هيٺ منظم ڪيو ويو. جنهنڪري هنن جي طاقت ۽ حوصلو وڌي ويو.

حضرت رسول ڪريم صلعم جن جي رسالت جا ٻه مقصد هئا:

هڪ ماڻهن جي ذهني تربيت، نفسياتي اصلاح ۽ اخلاقي درستيءَ جو هو.
ٻيو امن امان رکڻ، ملڪي نظام ۽ ماڻهن جي گذراني مسئلن جي حل ڪرڻ جو هو.
پيغمبر خدا جي موجودگيءَ ۾ ٻئي ڪم خوش اسلوبيءَ سان سرانجام ٿيندا رهيا. انهن جي
انتقال کان پوءِ سندن پوئلڳ ٻن رايين ۾ ورهائجي ويا.
هڪڙن جو رايو هو ته مٿين ذڪر ڪيل پهرين مقصد کي جو مذهب جو بنيادي متو هو ترجيح ڏئي
وڃي.

ٻين جي راءِ هئي ته عرب جا ماڻهو اڃا سندن بدويانه عادتون، قبيلائي اختلاف، پراڻا اعتقاد ۽ رسم ۽
رواج پوري طرح بدلائي نئين مذهب جي عقيدن ۽ دستورن سان مانوس نه ٿي سگهيا هئا. تاريخ ۾
پهريون دفعو انهن ۾ اتحاد ۽ مرڪزيت قائم ٿي هئي. جنهن جي قائم ڪرڻ ۾ طاقت جي استعمال
جو گهڻو دخل هو. ان ڪري سڀ کان زياده توجهه ٻي مقصد جي سرانجامي طرف ڏيڻ گهرجي. پهرين
جو واسطو مستقبل جي ڳالهين سان ۽ ٻئي جو حال سان هو. مستقبل جو مدار حال تي رهي ٿو. ان
ڪري ٻئي گروهه کي ڪاميابي حاصل ٿي.

عرب جا ماڻهو غريب هئا، انهن جي يڪمشت رڪڻ ۽ قبائلي اختلافن کان سندن توجهه هٽائي
ٻئي طرف ڪرڻ لاءِ ٻي راءِ جي ڪارڪن ضروري ڄاتو ته پر وارن آباد ۽ سرسبز ملڪن کي قبضي
۾ آڻي انهن جي سرمايه سان هتي جي رهاڪن جي گذران جو انتظام ڪجي.
نئين مذهب انهن ۾ اتحاد ۽ جذبه جنگ اڳي پيدا ڪيو هو. اڙانسواءِ ٻين سرسبز ملڪن جي
ملڪيت ۽ پيدائش گذران لاءِ هٿ ڪرڻ جي خيال منجهن ٻاهرين ملڪن فتح ڪرڻ جي خواهش
پيدا ڪئي. حضرت عمر رضه جي ڏينهن ۾ ڀر وارا سُڪيا ملڪ شام، عراق، مصر ۽ ايران فتح ٿي
چڪا هئا.

انهن فتحن عرب جي تنگدست ماڻهن کي سُڪيو هڪ طرف بڻايو ته ٻئي طرف هنن جي جنگي
قوت، قومي وقار ۽ عزت جو ڌاڪو وهاري ڇڏيو. پهرين ٻن خليفن جي ڏينهن ۾ ڪي اخلاقي معيار ۽
رسول مقبول صلعم جي روايت قائم رڪڻ جي ڪوشش ٿي، ليڪن ملڪ ۾ ناراضگي ايتري وڌي جو
ان مان هڪ خليفو قتل ٿي ويو.

پئسا، ملڪيت ۽ گذر جي فراواني جيڪڏهن زندگيءَ کي سهل بڻائڻ ۾ مدد ڪن ٿيون ته انهن جي ڪري ڪي خرابيون به پيدا ٿين ٿيون. نتيجو اهو نڪتو ته حضرت علي عليه السلام جي شهادت کان پوءِ قبيلائي اختلافن ۽ اقتدار جي حصول عربن ۾ خانہ جنگي پيدا ڪري ڇڏي. نيٺ بني اُميه خاندان ٻين سڀني گروهن کي زور سان دٻائي سموري طاقت جو مالڪ بڻجي ويو. شيخ سعدي عليه الرحمة چيو آهي ته:

هفت اقليم از بگيرد بادشاه، هم چنان در بند اقليم دگر
نيم نان گر خورد مرد خدا، بزدل درويشان كنديم دگر

[معني: بادشاهن جي ستن ملڪن فتح ڪرڻ بعد به طمع جهڪي نٿي ٿئي ۽ وڌيڪ لاءِ ڪوشش ڪري ٿو. ليڪن درويش هڪ مانيءَ مان اڌ کائي اڌ ٻئي لاءِ بچائي رکي ٿو.]

عبدالملڪ جي ڏينهن ۾ خانہ جنگي گهٽ ٿي. اندروني انتظام درست ٿيڻ بعد هن بني اُميه سامراج کي وڌائڻ لاءِ رٿون رٿيون. نالو اسلام جو هو. مقصد ملڪ فتح ڪرڻ، ڦرلٽ ڪري ملڪيت هٿ ڪرڻ جو هو. ڪن مسلم تاريخدانن جو چوڻ آهي ته رسول مقبول کان پوءِ خلافت ۽ اسلامي حڪومت ئي ڪانه ٿي آهي، پر ڪن جو چوڻ آهي ته خلفاء راشدين جي ڏينهن ۾ ٿورو گهڻو رسول مقبول جي روايتن کي خيال ۾ رکيو ويندو هو. ان کان پوءِ حڪومتون اسلامي نه رهيون بلڪ نالي ۾ سلطان بادشاهن جي هٿن ۾ پي رهيون جن سندن شخصي، قبيلائي ۽ گروهه مفادن لاءِ پي حڪومتن کي هلايو.

عبدالملڪ جي دور ۾ ان پوئين گروهه جي مفاد خاطر حڪومت هلي رهي هئي. تاريخدانن کي پتو آهي ته سندس سپه سالار حجاج بن يوسف جي ظلم ۽ قتل عام ڪيا تن کان مسلمان ته هڪ طرف ليڪن شيطان به هوند شرمائجي وڃي.

ان لاءِ هڪ مثال ڪافي ٿيندو ته هڪ دفعي جمعي نماز تي ڪوفي جي جامع مسجد ۾ هزارها ماڻهو نماز پڙهڻ لاءِ آيل هئا جن ۾ حافظ قرآن، درويش، اهل بيت سڀ حاضر هئا. اتي خطبو ڏيندي حجاج بن يوسف ظاهر ڪيو ته اڄ آئون فصل پڪل ڏسي لُٽڻ چاهيان ٿو. ان کان پوءِ مسجد ۾ قتل عام جو حڪم ڏنائين. جن ۾ هزارها مسلمان قتل ٿي ويا.

سندس انتقال وقت هڪ لک کان وڌيڪ ماڻهن کي خراب حالت ۾ جيل ۾ ڏٺو ويو. وڌيڪ ستم ظريفي اها هئي ته بنا سبب ٻين ملڪن تي حملا ڪري ڦرلٽ مان مال هٿ ڪرڻ، آزاد ماڻهن کي غلام ۽ ٻانهيون بڻائي انهن جي وڪري ڪرڻ کي اسلام جو ڪارنامو ظاهر ڪيو ويو. انهيءَ بادشاه جي ڏينهن ۾ عربن جون جدا جدا فوجون ٽن طرف ملڪن جي فتح ڪرڻ لاءِ موڪليون ويون. هڪ فوج جا موسيٰ اشعري جي هٿ هيٺ مغرب طرف موڪلي ويئي جنهن اسپين تائين فتحون ڪيون. اُتر طرف قتيبي بن مسلم جي هٿ هيٺ فوجون موڪليون ويون جن سمرقند ۽ بخارا تائين فتح ڪئي. اوڀر طرف حجاج بن يوسف پنهنجي نياڻي محمد بن قاسم جي هٿ هيٺ سنڌ فتح ڪرڻ لاءِ فوج موڪلي. ان کان اڳ به سنڌ تي فتح ڪرڻ لاءِ چوڏهن ناڪام حملا ڪيا ويا هئا.

جڏهن محمد بن قاسم جي فوج سنڌ فتح ڪرڻ لاءِ آئي ته راجا ڏاهر جي فوج نهايت جوانمرديءَ سان سان سنڌ جي حفاظت، ناموس ۽ عزت لاءِ لڙي پر جنگ ۾ راجا ڏاهر قتل ٿي ويو ۽ ملڪ تي عربن جو قبضو ٿي ويو. ان ۾ عربن کي ڪروڙها روپين جي ملڪيت هٿ آئي ۽ ڪئين هزار سنڌي مردن ۽ عورتن کي غلام بڻائي عرب ۾ وڃي وڪرو ڪيائون.

هاڻي سول اٿندو ته عربن جي اُن فتح کي جائز ۽ اسلامي فتح شمار ڪجي يا عرب بادشاهن جي سامراجي جذبي هيٺ غاصبانہ ۽ غير اسلامي ملڪ گيريءَ جي حوس سمجهيو وڃي. اُن مسئلي کي پوريءَ طرح سمجهڻ لاءِ ضروري آهي ته اسان مسلمانن جي ٻن جدا رايُن کي پيش ڪريون. هڪ گروه جو چوڻ آهي ته اسلام ماڻهن وچ ۾ مذهبن، نسلن، قومن ۽ رنگن جي نالي ۾ ڪڙي ڪيل ديوارن کي ڊاهي انسانذات ۾ اتحاد، امن، فلاح ۽ بهبودي پڪيڙ لاءِ آيو هو. اهو دين فطرت هو جنهنجو ابتداءُ آفرينش کان سڀني پيغمبرن پيغام ڏنو هو. اهو نئون دين ڪونه هو بلڪ ان مطابق سڀني مختلف مذهبن جي ظاهري ڪثرت پويان بنيادي وحدت سمايل هئي. اهڙي تعليم جو فروغ صحيح سمجھائي، اخلاقي درستي ۽ نفسياتي اصلاح ذريعي تاليف قلوب، رواداري ۽ باهمي گفتگو وسيلي ٿيڻ وارو هو. تشدد، نفرت، نفاق، خود مطلبي اُن جي راه ۾ رکاوٽون هيون. دين جي معاملي ۾ زور زبردستي ناجائز هئي. پيغمبر خدا رحمة العالمين ٿي آيل هو. هو غلامن کي آزاد ڪرائڻ، ڦرلٽ بند ڪرائي، انصاف جو دور قائم ڪرڻ دنيا ۾ امن لاءِ آيل هو ۽ نه اُنهن ڪمن جي مروج ڪرڻ لاءِ جي پوءِ ڪن ماڻهن اسلام جي نالي ۾ ڌارين ملڪن کي غلام بڻائڻ، ڦرلٽ ڪرڻ، آزاد ماڻهن کي غلام بڻائڻ لاءِ ڪيا هئا.

ٻي گروهه جو چوڻ هو ته اسلام هڪ نئون مڪمل عالمگير دين ٿي آيل هو ان جي اچڻ بعد ٻيا سڀ دين رد ٿي ويا هئا. هن نئين دين جا مکيه مٿا توحيد، نماز حج، زڪوات، روزه هئا. انهن مٿن ۽ ان دين جي شريعت (دستور العمل) کي زوريءَ دنيا ۾ ماڻهن مٿان مسلط ڪرڻو هو جنهن عمل کي جهاد جي نالي سان سڏيائون ٿي. ان ۾ ٻين ملڪن تي چڙهائي ڪري خونريزي ڪرڻ، ان تي قبضو ڪرڻ، ڦرلٽ ڪرڻ، مَرَدَن ۽ عورتن کي غلام ڪري پڪرين وانگر وڪڻڻ وغيره ڪمن کي جائز ڄاتو ٿي.

انهن ٻن گروهن مان پوئين جي عقيدن ۽ ڪارگزارين کي ڏسي غير مسلم عالمن ۽ تاريخ دانن اسلام کي ڊاڪن، لُٽيرن، عيش پرستن جو مذهب ظاهر ڪيو ٿي. هنن جو چوڻ هو ته ماڻهو ان ۾ تلوار جي آڌار تي زور زبردستيءَ سان داخل ٿيا هئا نه ته ان ۾ ڪهڙي سٺي ڳالهه هئي جواهري مذهب ۾ شامل ٿين ها. ان قسم جي غلط فهمين کي دور ڪرڻ لاءِ مسلم عالمن ۽ درويشن ظاهر ڪيو ته صحيح اسلام اهو آهي جو پهرين گروهه ٿي ظاهر ڪيو. پوئين دور ۾ سر سيد احمد خان ۽ خواجه ڪمال الدين جا ڏنل جواب پڙهڻ جي لائق آهن. سندن چوڻ هو ته اسلام جو فروغ تلوار ۽ تشدد جي ذريعي ڪونه ٿيو هو پر تاليف قلوب ۽ بهترين اصولن ڪري اهو ماڻهن قبول ڪيو هو. مسلمان حاڪمن طرفان جي مُلڪ گيري، ڦرلٽ ۽ ٻيا ظلم ٿيا هئا انهن جو اسلام سان ڪوبه تعلق ڪونه هو. مُلا جي اسلامي تشريح صحيح نه هئي.

اڃا تائين مسلمان ساڳي طرح ٻن رايُن ۾ ورهايل آهن، جن مان هڪ کي مُلا جو گروهه ۽ ٻئي کي درويشن جو گروهه سڏجي ٿو. اسان جو واسطو درويشن جي گروهه سان آهي تنهنڪري محمد بن قاسم جي ڪارنامن کي اسلام سان واسطو رکندڙ تسليم نٿا ڪريون نه ان کي غازي نه اسلام جو علمبردار سڏڻ لاءِ تيار آهيون بلڪ ان کي غاصب، سنڌين جي آزادي، عصمت، مال، ملڪيت جو دشمن ۽ لُٽيرو سمجهون ٿا. هن کي ان گروهه جو فرد سمجهون ٿا جنهن نه صرف سنڌ جي مَرَدَن ۽ عورتن کي غلام ڪري وڪيو ۽ ملڪيت ڦري مُلڪ تي زوريءَ قبضو ڪيو پر اهلبيت رسول جو دشمن، عياش، اسلام جي بنيادي اصولن جي خلاف ۽ مسمانن جو قتل عام ڪرائيندڙ هو.

اسان رسول مقبول صلعم کي رحمة العالمين سمجهون ٿا، انهن جا ٻه قول اسان جي ڪنن ۾ اڃا تائين گونجي رهيا آهن، هڪ ته **”حُبُّ الْوَطَنِ مِنَ الْاِيْمَانِ“** وطن جي محبت ايمان جو جزو آهي. ٻيو ته **”سنڌ جي طرف کان کين ٿڌي هير ٿي لڳي.“**

ڇا ان تعليم جي هوندي اسان سنڌ جي محبت کي جائز نهرائيندي ان تي ڌارين جي تسلط ۽ ٿيل ظلمن کي جائز قرار ڏيئي سگهون ٿا!

اسان اُن راءِ جا آهيون ته هر ماڻهوءَ لاءِ وطن جي حُب لازمي آهي، جيڪو وطن دوست نه آهي سو بي ايمان آهي، ايمان کان سواءِ صحيح مسلمان ئي نه ٿي سگهيو.

سنڌ پنجن هزارن ورهين کان تهذيب ۽ تمدن جو مرڪز رهي آهي، رسول مقبول جي ڏينهن ۾ سنڌ ۾ هڪ به مسلمان ڪونه هو بلڪ سڀ ماڻهو هندو ۽ ڀٽ هئا. پوءِ به سندن اظهار ته اُن مان ڪين ٿڌي هير ٿي آئي ڪا ته معنيٰ رکندڙ آهي!

اهڙي حالت هيٺ اسان ڪهڙي طرح اُن مُلڪ جي ماڻهن تي زوريءَ قبضو ڪري انهن جي آزادي سلب ڪرڻ، اتي جي مردن ۽ عورتن کي غلام بڻائڻ، ڪروڙها روپين جي ملڪيت کي لُٽي ٻاهر ڪڍڻ جي ڪم کي صحيح اسلام مطابق جائز سمجهي سگهون ٿا!

جيڪڏهن ڪي ماڻهو سندس اهڙن ڪمن کي عين اسلام سمجهن ته مرضيءَ جا مالڪ آهن، هر ڪنهن کي سندن راءِ جو حق آهي، آخر ڪي اهڙا ماڻهو به هئا ۽ اڃا تائين آهن جي امام حسين کي ناحق تي ۽ يزيد کي حق تي سمجهن ٿا. اهي ماڻهو يزيد ۽ انهيءَ گهراڻي جي هر ڪاروائي عين اسلام سمجهن ٿا. ان گروهه ۾ نه صرف اُن زماني جا عالم ۽ حافظ قرآن شامل هئا پر اڄ ڪلهه به ڪيئي ماڻهو ملي سگهن ٿا.

ڪين اهڙيءَ راءِ رکڻ جو هر ڪو حق آهي ليڪن اسان کي به پنهنجي راءِ رکڻ جو اهڙوئي حق هئڻ گهرجي جهڙو هنن کي ڏيڻ گهرون ٿا. اسان محمد بن قاسم جي حملي کي صحيح اسلامي تشريح جي خلاف ۽ غاصبانہ سمجهون ٿا. سنڌ ۾ اڃا تائين هزارها ماڻهو آهن جي پاڻ کي ڏاهري سڏائڻ ۾ عيب نٿا سمجهن، سنڌ جو جيد عالم ۽ بزرگ مولانا ابوالحسن به ڏاهري سڏائڻ ۾ عيب نه سمجهندو هو. اسان کي اعتراض نه آهي سنڌ ۾ محمد بن قاسم گروهه جا طرفدار ڀلي پاڻ کي يزيد سڏائين. ماڻهو نطفه مان پيدا ٿئي ٿو جو رت مان جڙي ٿو، رت کاڌي مان ٺهي ٿو. کاڌو اناج، ڀاڄين ۽ گوشت مان ٺهي ٿو. اُهي سڀ سڌيءَ يا اڻ سڌيءَ طرح مُلڪي زمين ۽ پاڻيءَ جي پيدائش آهن.

مثال طور ڪٿي ڏسندا ته هڪ اُن جي داڻي زمين ۾ پوکڻ بعد سَوها داڻا پيدا ٿين ٿا. جي مٽي ۽ پاڻيءَ مان ٺهن ٿا. تنهنڪري هر شيءِ مُلڪ جي مٽي ۽ پاڻيءَ مان پيدا ٿئي ٿي. هر ماڻهوءَ جو حقيقي ماءُ پيءُ آهن، قرآن شريف به شاهدي ڏئي ٿو ته ”ولقد خلقنا الانسان من سلاله من طين.“ معنيٰ - تحقيق اسان ماڻهن کي مٽيءَ جي جوهر مان پيدا ڪيو آهي.

انهيءَ نقطه نگاهه کان جو ماڻهو وطن سان وفادار نه آهي سو حلالِي ٻار نه آهي. انهيءَ کي مدنظر رکندي آءُ راجا ڏاهر کي سنڌ جي آزادي، عزت ۽ ناموس لاءِ لڙي سر ڏيندڙ شهيد اول سڏڻ کان نٿو چرڪان پوءِ ڀلي ڪن يڙيدي گروهه جي طرفدارن کي مرچون لڳن.

اهڙن ماڻهن جي دشمنيءَ کان امام حسين عليه السلام نبيءَ صلعم جو ڏهتوبه نه چڻي سگهيو آهي. آءُ ته اُن جي درجي خاڪه مثل آهيان.

ڪي ماڻهو راجا ڏاهر تي بهتان رکي سندن غازين جي ٻرن ڪارنامن لاءِ جواز پيدا ڪن ٿا. اچو ته چند بهتانن جي جانچ ڪريون. انهن مان مکيه هيٺيان آهن.

- 1- هن ڀيڻ سان شادي ڪئي هئي.
- 2- هن عربن جي ڪن ماڻهن کي قيد ڪيو ۽ ڦريو لٿيو.
- 3- هن ٻڌ ڌرم ۽ غير برهمڻن سان ظلم ڪيا هئا.
- 4- هي عياش ۽ ظالم هو.

اچو ته ان مان هر هڪ بهتان بابت تفتيش ڪري بحث ڪريون.

اهو هر هڪ گروهه جو پيشو رهيو آهي ته مفتوح ڌر کي بدنام ڪري سندن ناجائز ۽ بُري فعل لاءِ جواز پيدا ڪن، تاريخ ۾ ڪيئي اهڙا مثال موجود آهن. تاريخ تي اڪثر قبضو فاتحن جي نمڪ خوارن جو رهيو آهي.

1. يونانين کي رومن بدنام ڪيو.
2. اڳين مذهب وارن کي عيسائين ۽ برهمڻن بدنام ڪيو.
3. چنگيز خان، تيمور لنگ، محمود غزنوي، اورنگزيب جهڙن ظالم حاڪمن کي سندن مداحن تاريخ ۾ ساراهي وڌا لقب ڏنا.
4. انگريزن هندوستانين جي غلط تاريخ لکي انهن کي بدنام ڪيو ۽ پاڻ کي جاهلن ۽ پنٿي پيلن جي سڌاري جو مشنري ٺهرايو. تنهنڪري اها ڪا نئين ڳالهه نه آهي جيڪڏهن چئجي ته عرب تاريخ نويسن راجا ڏاهر کي بدنام ڪرڻ لاءِ اُهي سڀ بهتان مٿس مڙهي محمد بن قاسم جي سپاهه ڪارنامن کي ڍڪڻ لاءِ جواز پيدا ڪيو هجي.

1- هندو برهمڻ پيٽ ته ڇڏيو پر سوٽ سان شادي ڪرڻ به ناجائز ٿا ڄاڻن. تنهنڪري پيٽ سان شاديءَ جو بهتان سراسر غلط معلوم ٿئي ٿو. ان لاءِ دليل اهو ڏنو وڃي ٿو ته هڪ ننڍي راجا کي سڱ نه ڏئي پاڻ وٽ پيٽ وهاري ڇڏيائين. اها ڳالهه هر ڪنهن کي معلوم آهي ته هندن ۾ ذات پات جا فرق هئا. ان ڪري جيڪڏهن هن ڪنهن ڪم ذات يا گهٽ درجي جي ماڻهوءَ کي سڱ کان انڪار ڪيو هجي ته ان لاءِ ائين چئجي ته هن پيٽ سان شادي ڪرڻ خاطر ائين ڪيو هو. سراسر بدديانت آهي.

2- ٻي ڳالهه جا هن جي برخلاف هلائي وڃي ٿي سا اها آهي ته سيلون جي راجا کان عرب جي بادشاهه ڏي ڪي سوکڙيون ۽ تحفا هن ڦرائي، ماڻهن کي قيد ڪرايو هو. ان ڪري عيوضي وٺڻ لاءِ هيءُ حملو ڪيو ويو. ان ڳالهه لاءِ ڪوبه ثبوت نه آهي ته راجا ڏاهر اهو ڪم ڪرايو هو انهن ڏينهن ۾ سامونڊي ڍاڪه زني عام هوندي هئي. ڪن دريائي ڍاڪن ائين ڪيو هجي ته ان ۾ شڪ نه ٿي سگهي ٿو. راجا ڏاهر جهڙي وڏي حاڪم کي اهڙي ڍاڪه زني مان ڪهڙو فائدو حاصل ٿي سگهي ٿو. اهو حملي لاءِ بهانو بڻائڻ سراسر ڌوڪو ۽ بهتان آهي. تاريخ جي ڄاڻ کي پتو آهي ته عربن طرفان سنڌ جي فتح ڪرڻ لاءِ اڳي چوڏهن حملا ڪيا ويا هئا، انهن لاءِ ڪين ڪهڙو جواز هو. ڇا سمرقند، بخارا، موراڪو، اسپين طرفن جا حملا عيوضي وٺڻ لاءِ هئا؟ تاريخ جي صحيح حقيقتن کي لڪائي نٿو سگهجي. اها ڳالهه صاف ظاهر آهي ته عرب حڪمرانن طرفان ٻين سامراجي طاقتن وانگر ملڪ فتح ڪرڻ جي حوس ڪري آهي حملا ٿيا. جنهن ۾ ٻين سامراجي طاقتن وانگر هنن به ڪڏا ڪم ڪيا. جيڪڏهن رومن، منگولن، انگريزن، فرينچن جي سامراج کي اسان غلط ۽ ظالمانه تسلط سڏيون ته ڪهڙي طرح ساڳيو ڪم عربن جي هٿان سرزد ٿيندي ان کي جائز ڄاڻون، نه صرف ايترو پر ان کي اسلام جو ڪارنامو شمار ڪريون. ڇا ان مان اسلام جي عزت وڌي ٿي يا بدنامي ٿئي ٿي؟

3- ٽين ڳالهه هن جي خلاف اها چئي وڃي ٿي ته هن ٻُڌ ڌرم ۽ ٻين غير هندن تي ظلم ڪيا هئا، ان ڳالهه جو ڪوبه ثبوت ڪونه ٿو ملي. اها تاريخي حقيقت آهي. راجا چچ جو پيءُ راجا چندرسين جڏهن تخت تي ويٺو ته هن ٻُڌ ڌرم کي زور وٺائڻ طرف رخ رکيو. هن ٻُڌ جي بڪشن ۽ پوڄارين سان خاص رعايتون ڪيون هيون، هر هڪ کي معلوم آهي ته برهمڻ جو مذهبي تعصب ملن جي تعصب کان به ڪي رتيون ڪتر آهي. سندن انهيءَ پاليسيءَ ڪري ٻُڌ ڌرم مرڳو هندوستان مان نڪري ويو. پر اهو سنڌ جو ملڪ ئي هو جتي هن راجا جي ڏينهن ۾ ٻُڌ

ڌرم پوري زور تي هو. جن جي موجودگي بنسبت ٻين هندو حاڪمن جي راجا ڏاهر جي رواداريءَ جو ثبوت ڏي ٿو. سندس دور حڪومت ۾ ٻه گورنر ٻڌ ڌرم جا هئا. نه رڳو ايترو پر هڪ مسلمان عرب محمد علافي نالي ساري قبيلي سان بني امين جي ظلم کان لڏي سنڌ ۾ اچي راجا ڏاهر جي پناهه هيٺ رهيو. اُن سان راجا ڏاهر اهڙو سلوڪ ڪيو جو سندس سڪي جي ٻي طرف هن جو نالو اڪيرڻ جي اجازت ڏني. اهڙي ارادي جو سلوڪ تاريخ ۾ ڇڏو نظر ايندو.

اهڙي منصف مزاج راجا تي متعصب هئڻ جو بهتان اهڙن ماڻهن طرفان لڳائڻ جن جي تاريخ جو ڪيترو حصو تعصب ۽ ڪٽرپڻي سان ڀريو پيو هجي. بدديانتيءَ کان سواءِ ڪجهه نه آهي.

4- چوٿون بهتان راجا ڏاهر تي اهو لڳايو ٿو وڃي ته هو عياش ۽ ظالم حاڪم هو. خبر نه آهي انهن لفظن مان بهتان لڳائيندڙ ماڻهن جو مقصد ڪهڙو آهي. ڇا راجا ڏاهر جي ٻن نياڻين، جي بادشاهه لاءِ تحفو ڪري موڪليون ويون هيون، سان زنا ڪرڻ جي جرم ۾ سزا کائيندڙ ماڻهو راجا جي زال چوڪرين جي ماءُ سان زوريءَ شادي ڪندڙ سنڌين جي عورتن کي ٻانهيون بڻائي بنا نڪاح جي انهن سان صحبت ڪرڻ جائز ڄاڻندڙ هزارها سنڌي عورتن ۽ مردن کي وڪرو ڪندڙ زياده گناهه گار آهي يا وطن جي حفاظت لاءِ سر ڏيئي سرهو ٿيندڙ ڏوهاري آهي.

راجا ڏاهر 92 هجري مطابق 712ع تي سنڌ خاطر لڙي شهيد ٿيو. هر سچي سنڌيءَ کي اُن جي ڪارنامن تي فخر هئڻ گهرجي. اُن لاءِ آءٌ کيس سنڌ لاءِ سر ڏيندڙ سورهين جي قطار ۾ پهريون هيرو شمار ڪريان ٿو.

ان کان پوءِ سنڌ 340 ورهيه غيرن جي غلاميءَ هيٺ رهي، جيستائين وڃي سنڌ جي هڪ سومري گهراڻي 1051ع ۾ وري سنڌ ۾ خالص سنڌي حڪومت قائم ڪئي.

ڀڳو آءٌ نه چوان، ماريوسين وسهان،
کانڌ منهن ۾ ڌڪڙا، سيڪيندي سونهان،
ته پڻ لڄ مران، جي هونس پُٺ ۾.
(شاهه)

دودو بن خفيف سومرو سومر

چار تراريون چيله سين، ٻڌئين ٻه پاڳون،

اڳين جون آڳون، ڪانڌ قلعي ۾ موڪيون.

(شاه)

.....

سنڌ تي راجا ڏاهر کان پوءِ جڏهين ڌارين جو قبضو ٿيو ته اهو دور 340 ورهيه هليو. ان کان پوءِ سنڌ جي اصل رهاڪو سومري خاندان وري 1051ع سنڌ تي سندن تسلط قائم ڪيو. جن جي حڪومت اٽڪل ٽي سئو کن ورهيه هلي.

سومري قبيلي لاءِ ٻه روايتون مشهور آهن، هڪ محض جذباتي آهي جنهن موجب هنن کي علوي خاندان جي عربي نسل مان شمار ڪيو وڃي ٿو.

هتي ڪجهه وقت کان عام دستور ٿي ويو هو ته سڀڪو ماڻهو پاڻ کي زور مس ڪري وڃي عربن مان شمار ڪري، ان لاءِ ٻه ڪارڻ جوابدار هئا. هڪ ته عرب گهڻو وقت حاڪم رهيا هئا، ٻيو ته هاڻ ماڻهن جي اڪثريت مسلمان ٿي ويئي هئي. ان ڪري مذهبي جذبي هيٺ عرب سڏائڻ کي هونءَ سمجهندا هئا، هنن کي ڪهڙي خبر ته عربن جا وڏا بدوي ۽ بت پرست هئا. سندن وڏا آريه نسل مان راجپوت ۽ مهذب هئا، پر مذهبي جنون سڀ ڪم ڪرايا ٿي. اسلام نسلن جا فرق مٽائڻ آيو هونءَ ڪن کي ڀلو ۽ ڪن کي ڀلو بڻائڻ آيو هو.

رسول مقبول جو چوڻ هو ته جنهن کي سندس عملن پوئتي ڏڪيو آهي ان کي سندس نسل اڳتي ڪري نٿو سگهي.

ان ڪري مڪاني ماڻهن مان سومرن، سمن، بلوچن ۽ پٺاڻن سڀني تاريخ جي صحيح حقيقتن خلاف پاڻ کي عرب نسل مان سڏائڻ شروع ڪيو. اهو ڏوهه نه صرف رواجي ماڻهن کان سرزد ٿيو پر سيد، پير، عالم ۽ مڪيه قبيلن به انهيءَ جرم جا مرتڪب ٿيا.

ٻي روايت آهي ته سومرا آريا نسل جي راجپوت شاخ مان هئا. سندن قديم نالا، رسم رواج پوئين نظريه جي حمايت ڪن ٿا.

هنن جو دور حڪومت سنڌ لاءِ امن امان، تهذيب ۽ تمدن جو سبب بڻيو. سندن تخت گاهه محمد طور نزديڪ شاهه ڪپور جا تعلقه ميرپور بنوري ۾ ميلن تائين نشان عظمت جو زنده ثبوت ڏين ٿا. بدقسمتيءَ سان سنڌ جي انهيءَ سونهري دور جي پوري طرح تاريخ نه لکجي سگهي آهي. مختلف تاريخن جا چند ٽڪرا گڏي ڪجهه احوال معلوم ڪري سگهجي ٿو. ليڪن هن ڳالهه جي ازحد ضرورت آهي ته ڪي محب وطن ان سموري مسئلي تي تفتيش (ڪوجنا) ڪري ان دور جي مڪمل تاريخ لکن. ان لاءِ وگهيه ڪوٽ، محمد طور ۽ ٻين سومرن جي دور وارن قتل شهرن جي کوٽائي، مختلف تاريخن جي مطالع، ڏند ڪٿائن، رسم رواج، رومانوي افسانن ۽ سماجي دستورن مان گهڻي معلومات هٿ ڪري سگهجي ٿي.

اها حقيقت آهي ته سسئي پنهنون، مومل راڻي، ليلان چنيسر ۽ عمر مارئيءَ جا قصا انهيءَ دور جا واقعا آهن. جن تي شاعرن خاص طرح شاهه عبدالطيف عليه رحمت سندس شعر ۾ انهن وسريل ڪهاڻين کي زنده ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. اهو عام دستور هوندو آهي ته شاعر اڪثري سندن ملڪ جي بهترين دور جي روايات زنده رکڻ لاءِ چند مثالن کي وٺي طبع آزمائي ڪندا آهن.

هن قبيلي جي حب الوطني، همت غيرت ۽ قومي ڪردار جون روايتون زبان زد عام آهن. انهيءَ مان دودي ٽئين جي جوان مرديءَ، همت ۽ وطن دوستيءَ هن قبيلي جو نالو روز روشن وانگر زنده جاويد بڻائي ڇڏيو آهي. جنهن بابت چچ نامي جي لکڻ موجب هن حاڪم 1331ع کان 1356ع تائين حڪومت ڪئي. ان جي دور حڪومت ۾ خانداني اختلافن ڪري ٻاهرين حاڪمن کي دست اندازي ڪري حملہ آور ٿيڻ جو موقعو مليو.

ان اختلاف جي ڪارڻ بابت ڏند ڪٿائن مان عام طرح هيٺين آکاڻي مشهور آهي. چون ٿا ته دودي جي والد خفيف جي وفات بعد سندس ٻه فرزند گاديءَ لاءِ دعويٰ ڏيکاريا هئا. جن ۾ وڏو چنيسر ۽ ننڍو دودو هو. چنيسر ڌارين عورت مان هو ۽ دودو ڏاڏي پوٽيءَ مان هو. ان ڪري سومرن سردارن گڏ ٿي وڏي پُٽ جو حق ريتي دودي کي گاديءَ تي وهاريو. ان فيصلي تان چنيسر ناراض ٿي دهليءَ جي حاڪم وٽ ويو. عام مشهور اهو آهي ته ان وقت دهليءَ تي علاوءُ الدين خلجيءَ جي حڪومت هئي. ان هن جي دانهن ٻڏي سنڌ تي قبضي ڪرڻ

جي خيال کان سندس سپه سالار سالار خان جي هٿ هيٺ هڪ وڏو ڪٽڪ سنڌ تي چاڙهي موڪليو.

سنڌ جي حڪومت جي بنسبت دهليءَ جي حاڪمن جي معمولي حيثيت هئي. انهن جي وڏي لشڪر سان چڙهائي ڪافي خوف پيدا ڪندڙ هئي. دهليءَ جي سپه سالار ويجهو اچڻ بعد سنڌ جي حاڪم دودي کي ٻه شرط وڌا، جن جي مڃڻ تي هن جي جان آزاد ٿي سگهي ٿي.

پهرين شرط: - اهو هو ته دهليءَ جي حاڪم جو حڪم مڃي وڌي پاءُ کي گاديءَ تي وهاريو وڃي.

ٻيو شرط: - اهو هو ته سندس پيڻ ٻاگهيءَ جو بادشاهه لاءِ سڱ ڏنو وڃي.

ان تي هن جملہ سومرن سردارن کي گڏ ڪري احوال پيش ڪيو. جن صلاح مشوري بعد گڏ ٿي اهو فيصلو ڪيو ته اهي شرط مڃڻ سنڌ جي آزادي، ناموس ۽ قبيلي جي روايتن جي خلاف هئا. جڏهين انهن اهو فيصلو ڪيو ته کين نتيجن جو پورو پتو هو. هو صرف لاڙ سنڌ جي ٽڪري جا حاڪم هئا، جن وٽ ڪو مقرر ٿيل لشڪر ڪونه هو. گهڻي ۾ گهڻو چار- پنج هزار ماڻهو لڙائيءَ لاءِ گڏ ڪري سگهيا ٿي، جن کي هٿيار مهيا ڪري ڏيڻ به ڏکيو ڪم هون. هوڏانهن دهليءَ جي حڪومت جي ويهه هزار لشڪر گهوڙن، سڻن هٿيارن ۽ تربيت يافته سپاهين سان مقابلو ڪرڻو هو. اها غير مساوي طاقتن جي لڙائي هئي، ڪٽڻ جو ڪوبه امڪان ڪونه هو. ان ڪري هنن پنهنجا ٻار ڇڏي زالون ڪڇ ۾ آبل ابڙي سمي ڏي ڏياري موڪليون، پاڻ مڙس ٿي مقابلي لاءِ تيار ٿيا. هاڻ سوال اٿندو ته هنن حالتن مان واقف هوندي به ڇاڻي وائي ڇو موت منهن ڏيڻ قبوليو. ان جي جواب کي صرف اهي ماڻهو سمجهي سگهندا جي قومن جي قومي ڪردار (Character) مان واقفيت رکندا هوندا. ان وقت سنڌي ڪردار ۾ ڪي خاص خصوصيتون پيدا ٿي ويل هيون، جهڙوڪ: 1- حب الوطني 2- قومي روايات جو لحاظ 3- غيرت 4- آزاديءَ جي هوا 5- انصاف.

انهيءَ جا مثال انهيءَ زماني جي آکاڻين مان ملي سگهن ٿا، جن کي شاهه لطيف عليه الرحمة ۽ ٻين شاعرن اسان تائين پهچائي ڇڏيو آهي. امر سومري، امر ڪوٽ جي حاڪم مارو قبيلي جي عورت مارئي زوريءَ آڻي ڪوٽ ۾ بند ڪري هن کي راضي ڪرڻ لاءِ گهڻا حيل هلايا پر هن نه وطن وساريو نه مارن جي پريت ڇڏي. امر سومري کيس راضي ڪرڻ لاءِ طرح طرح جا طعام آڇيا، ريشم ۽ زريءَ جا وڳا ڏيڻا ڪيا، محلن ۽ ماڙين ۾ رهايو. پر هن جو روح نه ريجميو ڇي، ”حيث تنين کي هو، وطن جن وساريو“، ”مارو ڪيئن وهان مان وساري، عمر مرم مارن جو ٿو ماري“؛ ”اي نه مارن ريت، جو سڀ متائن سون تي“. هن وٽ ماڙين ۽ محلن کان پراڻا پڪڙا وڌيڪ هئا. ست رچين طعامن کان ڏٺ ۽

ڏونرا زياده پيارا ٿي لڳا. سسئيءَ جي پنهنونءَ لاءِ جبل جهاڳڻ، مومل جو راڻي لاءِ راتيون وهائي ڏينهن ڪرڻ، ليلان جو چنيسر کي ليلائي رضامنڊ ڪرڻ جا قصا ان زماني جي سنڌي ڪردار جي ساک ڀرين ٿا. امر سومري جو انصاف به مشهور آهي ته باوجود مارئي ڪيتري وقت تائين وٽس نظر بند هئي پر هي سندس رضامنديءَ کان سواءِ ان جي ويجهو نه ويو. نيٺ موتاڻي ملڪ موڪليائينس.

جنهن قوم جي مردن ۽ عورتن جو اهڙو ڪردار هجي انهن کي خوف ۽ لالچ سندن ستيا ۽ سير کان مٿائي نٿا سگهن. سومرن جي اها حالت هئي جي سنگ ڏيئي جان ٿي آزاد ڪرايائون ته ستن پيڙهين کي ٿي لڄايائون. جي ڌارين حاڪمن جي حڪم تي پنهنجي پسنديده حاڪم کي گاديءَ تان لٽائون ٿي ته سندن غيرت ۽ همت جي اها ڳالهه خلاف هئي، ان ڪري هنن وطن جي عزت، آزادي، روايت جي برقرار رکڻ خاطر سر ڏيئي سڙهڻ تي ترجيح ڏني ۽ گيديءَ جي حياتيءَ کان عزت واري موت کي پسند ڪيو.

امام حسين عليه السلام جي ساڳئي حالت هئي، سندس طرف 70 ماڻهو زالن ٻارن سميت هئا ۽ يڙيد طرف هزارها لشڪر هو.

پر ”سر داد نه داد دست بر دست يڙيد“

معنيٰ - سر ڏيڻ وڌيڪ پسند ڪيائين بنسبت ناحق اڳيان بيعت ڪرڻ جي.

هنن به سنت حسينيءَ تي هلندي فنا ٿي وڃڻ کي وڌيڪ پسند ڪيو. اهڙيءَ طرح هنن سنڌين جي روايتن، غيرت ۽ حب الوطنيءَ جي زنده رکڻ لاءِ پاڻ کي قربان ڪرڻ پسند ڪيو. جيئن اسلامي تعليم کي زنده ڪرڻ لاءِ امام حسين عليه السلام سر ڏنو تيئن سنڌي روايتن جي لڄ رکڻ لاءِ دودي سومري جي گروهه پاڻ موڪيو. سومرن مان اڪثر مرد ميدان تي مارجي ويا. سندن رهيل عورتن لاءِ چوڻ آهي ته دشمن جي هٿ هيٺ اچڻ کان راجپوتي دستور مطابق پاڻ جلائي ڇڏيائون. ڪن جو چوڻ آهي ته زمين ڦاٽي پيئي ان ۾ گهڙي ويون. ان جاءِ کي اڃا تائين ستين جو آستان سڏيو وڃي ٿو. هوڏانهن ابڙي وٽ پهتل عورتن به جڏهين ڏٺو دهليءَ جو لشڪر ڪڇ ڏي ڪاهيندو ٿي آيو ته انهن پاڻ مارائي ڇڏيو.

ان حڪايت بابت تاريخدانن جا مختلف رايا آهن، ڪن جو چوڻ آهي ته علاوالدين ۽ دودو سومرو ساڳي زماني ۾ نه هئا وغيره. جيئن ته هن گهراڻي جي دور حڪومت جي مستند تاريخ لکي نه ويئي آهي، ان ڪري تاريخي نقطه نگاهه کان ان بابت پوري حقيقت معلوم ڪرڻ ذرا مشڪل نظر پيو اچي. ليڪن هيءَ ڳالهه پاڻه ثبوت تي پهتل آهي ته ٻاهرين دهليءَ جي لشڪر سان لڙندي دودي سومري خاندان ۽ قبيلي سميت قرباني ڏني. سندس تخت گاهه اجاڙڻي ويو. سندس اُن قربانيءَ سنڌ وارن جي دلين تي اهڙو اثر وهاريو جو اڄ تائين ڳوٺن ۾ پيان ۽ پت ان واقعي جي آکاڻي ڳائيندا رهن ٿا. شاهه صاحب چيو آهي ته:-

پنهنون ڪارڻ پڻ ۾ مر مٿو ڏيئي،

ته سرتيون سڀيئي، واڪائين وينيون.

ان وانگر هنن مقصدن خاطر سر ڏيئي پاڻ کي زنده جاويد بنائي ڇڏيو. سنڌ جي شعر ۾ اها پهرين رجزيه ۽ مرثيه واري شعر جي آکاڻي آهي.

قومن جي اڪثريت هميشه بزدل، بي غيرت، ابن الوقت ماڻهن جي ٿئي ٿي. ليڪن ان ۾ ڪجهه اهڙا ماڻهو به پيدا ٿين ٿا جي ڏسي وائسي صرف مقصدن ۽ روايتن خاطر قربان ٿيو وڃن، شاهه سائين اهڙيءَ حالت لاءِ چوي ٿو:-

ته ڪر ڪيئن مٽي، جي سير نه گهڙي سهڻي،

هتي حياتيءَ ڏينهنڙا، هڏهين تان نه هڻي،

هوئين هوند مٽي، پر ٻڏيءَ جا پيڻا ٿيا.

(شاهه)

همڙن با همت، با غيرت، ملڪ جي عزت ۽ ناموس، آزادي ۽ قومي روايتن جي حفاظت لاءِ لڙي پاڻ قربان ڪندڙن تي سنڌين کي واقعي فخر ڪرڻ ۽ انهن جي يادگار ملهائڻ جو حق آهي. پر چوڻي آهي ته صحيح راءِ ۽ حق تي هلڻ ته جدا ڳالهه آهي پر انهن ماڻهن جي سڃاڻپ ۽ قدرداني به ٿورن ماڻهن کي ٿئي ٿي. دنيا جي چاليهه ڪروڙ مسلمانن مان پنج سيڪڙو به امام حسين عليه السلام جو يادگار مس ملهائيندا آهن.

هن وقت جڏهين اسان تاريخ جي نهايت مشڪل دور مان لنگهي رهيا آهيون. اسان جي سياسي آزادي ختم ڪئي ويئي آهي، اقتصادي حالت تي اثرانداز ٿيڻ کان رهي نه سگهي آهي. اسان جي ڪلچر ۽ زبان تي وارڻي رهيا آهن. ان وقت اهڙي قسم جي سپوت ۽ سورهين جا قصا ۽

ڪهاڻيون عوام تائين پهچائڻ ۽ سندن ياد تازي ڪرڻ، قومي غيرت، همت ۽ جذبه آزاديءَ کي زندهه ڪرڻ جي برابر آهي. دودو سومرو ۽ اُن جو قبيلو راجا ڏاهر کان پوءِ پيو سنڌي شهيد آهي، جنهن جي ڪارنامن تي سنڌين کي ناز ڪرڻ جو پورو حق آهي. هن واقعي کان پوءِ به سومرن جي حڪومت ڪجهه وقت لاءِ رهي. پر ايترين قربانين سندن طاقت ڪمزور ڪري ڇڏي هئي. جنهنڪري ٿوري وقت کان پوءِ انهيءَ قبيلي جي همير نالي حاڪم کي سمن قتل ڪري حڪومت تي قبضو ڪيو. سما به سنڌ جا رهاڪو ۽ راجپوت نسل مان هئا.

نواب دوله دريا خان عرف نواب مبارڪ خان

سومرن جي حڪومت ڪمزور ٿيڻ بعد انهن جي آخري حاڪم همير کي سمن قتل ڪري ان جي جاءِ تي سندن سردار اُتر پٽ پنيه کي ڄام جو لقب ڏيئي سنڌ جي گهڻي ڀاڱي تي حاڪم مقرر ڪيو. جيئن ته سنڌ جي ٻنهي بهترين گهراڻن جي مستند تاريخ اڃا تائين لکي ڪانه ويئي آهي، ان ڪري انهيءَ جي حڪومت جو تفصيلي احوال معلوم نه ٿي سگهيو آهي. پر چچ نامي ۽ تاريخ تحفته الڪرام وغيره جي مختلف روايتن جي بنا تي 1360ع کان پوءِ ان گهراڻي جي شروعات شمار ڪري سگهجي ٿي. جا 1520ع تائين هلي اٽڪل 160 ورهيه کن حڪومت ڪيائون. ان عرصي ۾ سنڌ جي گنڊ ڪڙچ ۾ انهيءَ قبيلي جي سردارن جو تسلط هو جي ننڍين رياستن وانگر اندروني طور آزاد هئا ليڪن سڀئي سلامي وڏي حاڪم ڄام جي پريندا هئا.

اهو دور به سنڌ لاءِ امن امان، ترقي ۽ تمدن جو باعث رهيو آهي. انهن جي دور حڪومت ۾ ڪيئي وڏا ڳوٺ ٻڌا، علم پکڙيو، هنر زور ورتو، قومي روايتون ۽ دستور به قائم رهيا. سنڌ جي غيرت، روايت، حب الوطني ۽ آزاديءَ جي حفاظت لاءِ سومرن پاڻ ملهايو ته سمن وري تهذيب ۽ تمدن کي زور وٺائڻ جي ڪوشش ڪئي.

هن قبيلي ۾ به ڪيترا ئي نامور حاڪم پيدا ٿيا جن مان ڄام تماچيءَ جو نالو خاص مشهور آهي. جنهن جي ڪينجهر جي مهاڻيءَ ٿوريءَ سان رومانس جي قصي کي شاهه لطيف نهايت عمدہ پيرايه ۾ بيان ڪري انهيءَ دور جي عمدہ تصوير ڪڍي آهي.

چوڻ ۾ اچي ٿو ته انهن ڏينهن ۾ سنڌ ۾ امن امان، آباديءَ ۽ هنر جي زور وٺڻ ڪري آسودگي اچي ويئي هئي. مدرسه به کليل هئا. هي حاڪم عالمن، شاعرن ۽ راڳ جي مجلسن ۽ شڪار لاءِ اڪثر ڪينجهر جي ڍنڍ تي تفريح لاءِ ويندو هو جتي پر لطف مجلسون ٿينديون هيون. عمديون پيڙيون انهن جا رنگارنگي سڙه ۽ ساز سامان مجلس جي رونق کي وڌائيندڙ هئا. ڪينجهر جو نظارو نهايت عمدہ هو. شاهه صاحب اُن لاءِ فرمائي ٿو:—

هيٺ جر مٿي ميجر، ڪنڌيءَ ڪونر ٽڙن،

ور ٿي واهونڊن، ڪينجهر ڪستوري ٿئي.

(شاهه)

اهڙيءَ طرح گهمندي هن جي ٿوري نالي عورت تي نظر پئجي ويئي. هو هٿين پيرين آرڪيٽن هئي. هن جي من ۾ گيرب ۽ گاءُ نه هو. تنهن جي نيٽن راءِ کي ريجھائي ڇڏيو. نيٽ سمي سڃاڻي پيڙو پانھن ۾ ٻڌي کڻي راڻين ۾ شمار ڪيس پوءِ ته ڄام مھائن تان مڙئي محصول معاف ڪري ڇڏيا ۽ اڪثري ڪينجھر جي ڪناري مجلسون ۽ محفلون ٿينديون رهنديون هيون. اتي ماڙي ٺهرايائين. سندن قبرون مڪلي ٽڪريءَ تي شيخ حماد جماليءَ جي مقبري جي هيٺان آهن.

ان کان پوءِ انهيءَ گھراڻي جو ٻيو مشهور حاڪم ڄام نظام الدين عرف ڄام نندوبن ڄام پنپ ٿيو. هي 866ھ مطابق 1462ع تي تخت تي ويٺو. سندس ڏينھن ۾ حڪومت اتر طرف وڌي بهاولپور تائين پکڙي الهندي طرف سبيءَ تائين مطلب ته ساري موجوده سنڌ سندس قبضي ۾ هئي. هي پاڻ وڏو عالم هو. عالمن، درويشن جي صحبت کي پسند ڪندو هو. نهايت اعليٰ منتظم، مصنف مزاج ۽ سخي هو. هن جي حڪومت 48 سال هلي. ان وچ ۾ نهايت امن امان قائم ٿيڻ ڪري ملڪ ترقي ڪئي. هن اڳيون ساموئي يا سما نگر ڇڏي ان جي ٽن ميلن جي مفاصلي تي موجوده ٺٽي جو شهر نئين سر ٻڌايو. جنهن ٿوري وقت اندر مدرسن، واپار ڪارخانن، عالمن وغيره ڪري نهايت زور ورتو. اهو سمن جي اوج جو دور هو.

نواب دريا خان هن منصف مزاج، منتظم ۽ مردم شناس حاڪم جو وزير اعظم هو. ان بابت چوڻ ۾ اچي ٿو ته اصل ۾ هي ڄام صاحب جي وزير لڪمير وٽ نوڪر هو. سندس اصل نسل جو پورو پتو نٿو پوي. سندس اوائلي نالو قبوليو هو. هڪ دفعي ڄام نندو شڪار تي نڪتو. ساڻس وزير لڪمير به گڏ هو. رستي تي ڄام صاحب کي اڃ لڳي. ڄام صاحب جو نوڪر پري هو ان ڪري قبولي چوڪري کيس پاڻي آڻي ڏنو. ڄام صاحب ڏٺو ته ان ۾ ڪي ڪڪ پيل هئا. ان بابت هن کان ڄام صاحب سبب گھريو. هن جواب ۾ ٻڌايس ته قبلا جن کي سخت اُڃ هئي يڪدم پاڻي پي سواري ڪن ها ته طبيعت تي خراب اثر پوي هئا. ان ڪري ڪڪ وجهي ڏنم ته سائين جن پاڻي آهستي آهستي سان پين. سندس اهڙي عقل واري جواب کان ڄام صاحب متاثر ٿي کيس پاڻ وٽ نوڪر ڪري رکيو. جتي آهستي ٿي ترقي ڪندو تعليم ۽ تربيت حاصل ڪرڻ بعد لياقت ۽ ايمانداريءَ ڪري پهرين وزير ۽ پوءِ وزير اعظم جي درجي تي پهچي نواب خان اعظم ۽ فرزند خاص جا لقب جا حاصل ڪيا کيس فوجن جي سپه سالاري به ملي. هاڻ نواب دريا خان عرف نواب مبارڪ خان جي نالي سان سڏجڻ لڳو. هي انهيءَ عرصي ۾ سنڌ جي مڪاني بد امنين دور ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو. ان

ڪري ساري صوبي جي حڪومت گهڻي وقت تائين نهايت امن امان ۽ خوش اسلوبيءَ سان هلڻ لڳي.

انهن ڏينهن ۾ بابر بادشاهه سمرقند کان نڪري اچي قابل ۾ ديرو ڄمايو هو. شاهه بيگ ارغون ان جي خوف کان ٻئي ملڪ وسائڻ جي خيال کان سنڌ تي سندس پيءُ ميرزا سلطان محمد جي هٿ هيٺ لشڪر ڇاڙهي موڪليو. جن آگره، چانڊڪا، منديجا ۽ ماڇين جو ڪوٽ اچي ڦريا ۽ لٽيا. ان خبر پوڻ تي ڄام نندي وڏو لشڪر نواب دريا خان جي هٿ هيٺ ان جي مدافعت ڪرڻ لاءِ ڇاڙهي موڪليو. جنهن هلوڪر ڳوٺ وٽ پهرين جنگ ۾ ارغونن جي لشڪر کي شڪست ڏني. جنهن ۾ شاهه بيگ جو پيءُ سلطان محمد مارجي ويو. باقي سندس بچيل لشڪر قنڌار ڏانهن پڄي ويو. اها معمولي ڪاميابي ڪانه هئي. افغانستان کان ايندڙ سپاهين جو هندوستان ۽ سنڌ تي ڏاڪو ويٺل هو. انهن کي اهڙي شڪست فاش ڏيڻ ڪري وري ڄام نندي جي حياتيءَ ۾ ارغونن سنڌ ڏي رخ نه رکيو. اهو نواب دريا خان جي بهادري ۽ قابليت جو کليل ثبوت هو.

انهن ڏينهن ۾ هڪ ٻيو واقعو سرزد ٿيو. جتوئيءَ ظاهر ۾ خاص اهميت رکندڙ نه هو پر اُن مان نواب دريا خان جي سياسي دانشمندي ۽ معاملہ فهميءَ جو پتو پوي ٿو.

سيد محمد ميران شاهه 847ھ ۾ جونپور جي شهر ۾ پيدا ٿيو جو علم پڙهي وڏي لياقت جي درجي تي پهتو هو. پوءِ روزا، زهد، تقويٰ ۽ وظائف جي ذريعي صاحب ڪمال ٿيو. سندس معتقدن جو چوڻ آهي ته هڪ دفعي حسب معمول پنهنجي ورد وظائف ۾ مشغول هو ته کيس اهو آواز ٻڌڻ ۾ آيو ته ”تون مهدي آهين“ آخر اهو آواز مسلسل ٻڌڻ بعد هن کي سندس مهديپٽي جو يقين ويهي ويو. مسلمانن جي هڪ گروهه ۾ گهڻي وقت کان اهو عقيدو رهندو پئي آيو آهي ته آخر زمان ۾ امام مهدي پيدا ٿيڻ وارو آهي جو ساري دنيا جي مسلمانن کي متحد ڪري دنيا تي غلبه اسلام لاءِ بيعت وٺي جهاد ڪري ساري دنيا کي زوريءَ يا خوشيءَ سان اسلام جي دائري ۾ آڻيندو. انهيءَ طرح سان اسلام جي پيدا ٿيڻ جي مشن ته اسلام انسانذات جي وچ ۾ اتحاد، امن ۽ ترقي آڻيندو مڪمل ٿيڻ واري آهي.

اهو عقيدو صرف مسلمانن ۾ ويٺل نه آهي پر تقريباً هر عالمگير مذهب جي ڪن گروهن ۾ گهڻي وقت کان سندن نشاط ثابتي لاءِ ويٺل آهي ته منجهان ڪو ماڻهو پيدا ٿي انهيءَ مذهب کي ساري دنيا ۾ رائج ڪندو. هندن مان ڪن ۾ وشنو مهاراج جي نئين سر اوتار ٿي اچڻ بعد هندن جي دنيا تي تسلط ويهڻ جو اعتقاد ويٺل آهي.

اهڙي طرح حضرت عيسيٰ جي وري پيدا ٿي دنيا کي دين مسيحي تي آڻڻ جو عقيدو به ڪن عيسائين ۾ ويٺل هو. ان عقيدو کي مدنظر رکي دنيا جي مسلمانن ۾ ڪيئي ماڻهو اهڙي دعويٰ ڪندي پيدا ٿي ماڻهن ۾ وقتي اتحاد ۽ جوش جاڳائي وري ختم ٿي ويا. آءٌ ڪيترا دفعا پنهنجي تحريرن ۾ ٻڌائي آيو آهيان ته ٿلا جي مذهبي تشريح واري اسلام ۾ دنيا تي غلبه اسلام جو تخيل ڪن مسلمانن تي گهڻي وقت کان ويٺل آهي. ڪن خلافت کي ان جو مرڪز بڻائي انهيءَ مقصد جي حصول لاءِ ڪوشش ڪئي، ڪن مجدد بطجي دين کي نئين سر زنده ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، ڪيترا مهدي سڏائي تبليغ ۽ جهاد ذريعي اسلام جي فروغ لاءِ ڪوشش ڪرڻ لڳا، ڪن هاڻ اُن کي پين اسلام ازم جي تحريڪ سڏي ان ڏس ۾ مسلمانن کي متحد ڪرڻ جو آواز اٿاريو آهي. مطلب ته اهو عقيدو مختلف شڪلين ۾ مسلمانن اڳيان پيش پئي ٿيو آهي. مصر ۾ مهدي حاکمن جي تحريڪ شيعن جي هڪ گروهه ۾ ٻارهين امام جي گم ٿي وري آخر زمان ۾ پيدا ٿيڻ جي اميد، شيخ سنوسي جي تحريڪ، مهدي سوداني جي تحريڪ سڀ انهيءَ تخيل جي پيداوار آهن جنهنجو پرچار سيد محمد ميران شاهه جونپوري ڪيو ٿي.

ڪيترا ويساه وسوڙل ماڻهو اڃا تائين انهيءَ اميد تي پيا هلن ليڪن اها به حقيقت آهي ته مسلمان درويشن، عالمن ۽ سياستدانن جو هڪ اهڙو گروهه به پئي رهيو آهي جنهن کي نه اسلام جي اهڙي تشريح ۾ اعتقاد رهيو آهي، نه انهيءَ قسم جي تحريڪن کي ممڪن العمل ۽ صحيح سمجهيو اٿن. هن زماني ۾ علم ۽ سائنس جي واڌاري ڪري شايد اهڙا گهڻا ماڻهو نڪرن جي اهڙن فريب ده عقيدن ۾ ويساه نه رکن. ليڪن سنڌ جهڙي پڻ پيل ملڪ ۾ پنج سو ورهيه اڳ اهڙا ترقي پسند خيال ته اهو عقيدو غلط ۽ اڻ ٿيڻ جوڳو آهي. حڪومت جي هڪ مدبر نواب دريا خان طرفان ظاهر ٿيڻ غير معمولي ڳالهه هئي.

نائين صدي هجريءَ جي آخر ۽ ڏهين صدي وارو زمانو هندوستان اندر بدامني ۽ طوائف الملوڪيءَ جو هو. باشاهيون ٺهنديون ۽ ڊهنديون رهيون ٿي. اهڙي ڪا مرڪزي حڪومت باقي نه رهي هئي جو هندوستانی مسلمانن جو شيرازو درست ڪري غلبه اسلام آڻي. حق تي هلندڙ عالم دين گهٽ ٿي ويا هئا. پيران طريقت جي بد عملن ڪري مسلمانن ۾ گمراهي پيدا ٿيڻ لڳي هئي. اهڙين حالتن هيٺ سيد صاحب جي نئين پيغام ۽ تحريڪ ماڻهن تي چڱو اثر پيدا ڪيو. ٿوري وقت اندر هزارها ماڻهو سندس حلقه اثر هيٺ داخل ٿي ويا، ۽ ڪيترن ملڪن جا مسلمان حاکم به سندس مريديءَ جي دائري ۾ داخل ٿي ويا. انهيءَ تحريڪ جا مکيه اصول هيٺيان هئا.

1. **حجرت ڪرڻ:**۔ سندن چوڻ هو ته جيستائين ماڻهو قيدِ وطن کان آزاد ٿي گهر ٻار جو آسائو لاهي، لڳ لاڳاپا ڇڏي مهدي تحريڪ ۾ شريڪ نه ٿيو آهي ان وقت تائين منجهس ڪا وڏي اميد رکڻ اجائي هئي. ان راه ۾ ترڪ وطن ضروري هو. موجوده زماني ۾ علامه اقبال جو وطن کي بُت سڏي، نظريه جي بنياد تي بين الاقوامي لاڳاپن جي جدا قوم بڻائڻ، ڪم و بيش ان ساڳي تخيل جي پيداوار آهي.

2. **ترڪ مال:**۔ سندن رايو هو ته غلبه اسلام جي راه ۾ ٻي جا رنڊڪ هئي سا شخصي مال ۽ ملڪيت جي محبت هئي. ان ڪري ان تحريڪ کي ڪامياب بڻائڻ لاءِ هر پوئلڳ جو فرض ٿيو پوي ته هو ساري ملڪيت مهدي تحريڪ جي حوالي ڪري غلبه اسلام جي لاءِ، ڪم آڻڻ ۾ مدد ڪري.

3. **جهاد:**۔ ٽيون شرط انهيءَ تحريڪ ۾ داخل ٿيڻ لاءِ اهو هو ته ان جو پوئلڳ سڀ لاڳاپا لاهي سر تريءَ تي رکي خوف خطرا ڦٽا ڪري تلوار هٿ ۾ کڻي مهديءَ جي حڪم تي غلبه اسلام لاءِ لڙي.

مذهب جي نالي ۾ ماڻهن کي استعمال غرضي (ايڪسپلاٽ) ڪرڻ جا تاريخ ۾ ڪيترائي مثال ملن ٿا. يورپ جون صليبي جنگيون ان جو مثال آهن، جتي نيٺ گهڻي غور ڦڪر ۽ تجربي بعد ماڻهو ان نتيجي تي پهتا ته ڪنهن هڪ مذهب کي آخري ۽ مڪمل سمجهي، دنيا تي زوريءَ مسلط ڪرڻ جو خيال فرسوده ۽ خود فريبيءَ کان مٿي نه هو. سڀني مذهبن پٺيان بنيادي وحدت سمايل هئي. جنهن جو مقصد اتحاد انساني، امن عالم ۽ ترقي ۽ فلاح بني آدم هئا. اهي مقصد محبت، تاليف القلوب، اهنسا ۽ باهمي سمجهوت، اخلاقن جي درستي ۽ نفسي اصلاح جي ذريعي حاصل ٿيڻا هئا، نه ڪجهه عقيدن ۽ دستورن جي مذهب کي جهاد ذريعي دنيا تي زوريءَ مسلط ڪرڻ سان.

جڏهن سيد ميران محمد شاهه سنڌ ۾ آيو ته ڪيترا ويساهه وسوڙل ۽ پراڻي خيال جا عالم ۽ ماڻهو ان تحريڪ جي طرف ڇڪجي ويا ۽ ان جي حلقه اثر ۾ اچڻ لاءِ آماده ٿيا. سيد صاحب جڏهن ٺٽي ۾ ڄام نظام الدين عرف ڄام ننڍي وٽ آيو ۽ سندس تحريڪ جي مقصدن کان واقف ڪري کيس پنهنجي حلقه اثر هيٺ آڻڻ لاءِ ڪوشش ڪرڻ لڳو ته ان وقت نواب دريا خان صحيح راءِ قائم

ڪري ڄام صاحب کي هن جي حلقه اثر ۾ اچڻ کان روڪي ميزبانيءَ جا فرض ادا ڪري جلد بنا مطلب حاصل ڪرڻ جي کيس اجازت ڏيئي روانو ڪري ڇڏيو. ان مان نواب دريا خان جي قوم پرست خيالن ۽ سياسي تدبير جي پختگي معلوم ٿئي ٿي. جيتوڻيڪ ڄام صاحب جي دربار سان تعلق رکندڙ قاضي قاضن ۽ ٻيا هن جا معتقد بڻجي ويا.

هتي هيءَ ڳالهه ڪرڻ به ضروري آهي ته نواب دريا خان کي ڄام صاحب طرفان ڳاهن جي ڀر ۾ موجوده تلتي جي ويجهو جاگير مليل هئي، جتي سندس فرزند رهندا هئا، ۽ پاڻ به اڪثر اوڏانهن ويندڙ هو.

اتي جو مخدوم بلاول عليه الرحمة سمه خاندان مان هو باغبان ۾ رهندو هو. نواب صاحب ان جو عقيدتمند ۽ صحبتي هو. تنهنڪري مخدوم صاحب جا سڀ خليفه ۽ خاص ڪري سيد حيدر عليه الرحمة سن وارو نواب صاحب جا دوست ۽ واقفڪار هئا. خوش قسمتيءَ سان مخدوم صاحب ۽ سندس حلقه اثر جا درويش به نواب صاحب جا هم خيال هئا. اهو پتو پوڻ مشڪل آهي ته اهڙا خيال نواب صاحب جي اثر ڪري مٿين درويشن تي پيا هئا يا انهن جي صحبت نواب صاحب کي انهيءَ خيال جو بڻايو هو.

سيد ميران محمد شاهه ڄام صاحب کان رخصت ياب ٿي ٻيڙين جي قافلي ذريعي درياھ رستي سنڌ ۾ سندس تحريڪ جي تبليغ ڪندو سکر طرف افغانستان ڏي وڃڻ لاءِ روانو ٿيو. مخدوم بلاول عليه، سيد عبدالرزاق لڪياري ۽ نواب صاحب ان تحريڪ کي ملڪي سالميت ۽ قومپرستيءَ جي اصولن خلاف سمجهي مشورو ڪري سيد حيدر عليه سن واري هٿان سيد ميران محمد شاهه جي ٻيڙين جي قافلي کي ٻوڙائي ڇڏيو. جنهنڪري سيد صاحب سندس تحريڪ لاءِ حالتون ناسازگار ڏسي سنڌ ۾ وڌيڪ تبليغ بند ڪري سڌو خشڪيءَ رستي افغانستان هليو ويو. ان جو وڌيڪ احوال مخدوم صاحب جي زندگيءَ ۾ ڏٺو ويندو.

سنڌ ۾ بدقسمتيءَ سان ڄام نظام الدين صاحب 914ھ مطابق 1508ع تي وفات ڪئي. سندس وفات مهل ڄام صاحب نواب صاحب کي پُٽ جي ڀارت ڪئي.

ان کان پوءِ ڄام فيروز ۽ ڄام صلاح الدين ڄام سنجر جي پوٽي جي وچ ۾ گاديءَ تان تڪرار ٿي پيو جنهن ۾ نواب دريا خان جي مدد سان ڄام فيروز ڪامياب ٿيو. جنهن تي ڄام صلاح الدين گجرات طرف سندس ناني سلطان مظفر وٽ رهڻ لڳو.

ڄام فيروز نوجوان هو. گهڻو وقت راڳ روپ ٻڌڻ، چوڪرين جي ناچ ڏسڻ، مسخرن جي صحبت ۽ ٻين اهڙي قسم جي عياشي ڪمن ۾ گذاريندو هو.

حڪومت جو ڪاروبار سمورو نواب دريا خان جي مٿان وڃي پيو. پيدائش جي زياده ٿيڻ ڪري شاهي خاندان جا فرد ۽ دربار سان لاڳاپي وارا ماڻهو فضول خرچ ۽ چٽواڳ ٿي ويا هئا. جن جي ڪارگزارين تي نواب صاحب کي سختي ڪرڻي پيئي. ان تي ڄام صاحب ۽ نواب صاحب جي وچ ۾ شڪر رنجي ٿي پيئي. تنهنڪري وزارت مان استعفا ڏيئي اچي سندس جاگير ڳاهن ۾ رهڻ لڳو. ان کان پوءِ ڄام فيروز جي رنگ رلين تي نظر ڪرڻ وارو ڪونه بچيو. ڄام فيروز ان تي بس نه ڪئي پر نواب صاحب جي طاقت ڪمزور ڪرڻ لاءِ ڪيڪ ارغون ۽ ٻين ٻاهرين ماڻهن کي نوڪريءَ ۾ رکيو. ڄام فيروز هڪ خاص محل انهن جي رهڻ لاءِ مقرر ڪيو جو مغل واڙو سڏجڻ ۾ ايندو هو.

انهن حالتن کي ڏسي انهن مغلن مان مير قاسم ڪيڪ شاهه بيگ ارغون کي لکي موڪليو ته ڄام جي حڪومت ڪمزور ٿي وئي آهي. ڄام صاحب سندس عياشين ۾ مشغول آهي. نواب دريا خان هن کان جدا ٿي ويو آهي، ميدان خالي اٿئي، موقعي مان فائدو وٺڻ گهرجي. ان تي شاهه بيگ ارغون وري سنڌ تي حملا ڪرڻ شروع ڪيا. پهرين سکر، پوءِ سيوهڻ فتح ڪيا. آخر ۾ ٺٽي تي ڪاهي ويو. تڏهين ڄام صاحب جي اک کلي، هن نواب صاحب کي گهرائي ورتو. حالتون خراب ٿي چڪيون هيون. باوجود ان جي نواب صاحب آخر ۾ تائين سنڌ جي آزادي، ناموس ۽ عزت خاطر لڙندو رهيو ۽ شهيد ٿيو. لڙائي هلندي ڄام فيروز پڇي وڃي پير پني طرف لڪو جتان آخر شاهه بيگ کي رحم جي درخواست ڪري معافي وٺي صلح جا شرط قبولي ارغونن جي تابع ٿي هڪ محدود ٽڪري تي رهڻ لاءِ رضامنڊ ٿيو.

نواب صاحب سنڌ جي آزاديءَ خاطر سر ڏيندڙ سورمن، مدبرن ۽ صحيح رايا رکندڙ محب وطن مان مکيه هو. ان کي تنهنڪري سنڌ لاءِ شهيد ٿيندڙن ۾ ٽيون نمبر شمار ڪريون ٿا.

ان جي مزار سندس مربي ڄام نظام الدين جي الهندي طرف مڪلي ٽڪريءَ تي آهي. سنڌ جو مشهور مورخ سيد حسام الدين راشدي مڪلي نامہ ۾ سندس لاءِ هيٺين خيالن جو اظهار ڪري ٿو: ”نواب دريا خان ابتدا ۾ لاوارث چوڪرو هو. بادشاهه منجهس ڪارڪردگيءَ جا جوهر ڏسي پاڻ وٽ آڻي اعليٰ تربيت ۽ تعليم ڏيئي معمولي درجي جي ملازم جي درجي تان مٿي چاڙهي کيس وزير اعظم جي درجي تي آندو. سنڌ جي فوجن جي سپه سالاري به سندس حوالي

ڪئي. مبارڪ خان، خان اعظم جا خطاب ڏيئي سندس مرتبو بلند ڪري آخر کيس پنهنجي فرزند جي لقب سان سرفراز ڪري عروج ۽ اقبال جي آخري منزل تي پهچايو.

مردم شناس سلطان جي منتخب ڪيل ماڻهو سندس ڪارڪردگي سبب بادشاهه جي زندگيءَ ۾ نمڪ حلالِي ۽ جفاڪشي ڪندي سموري سلطنت جو ڳاٽ اوچو رکيو. بلڪ سندس وفاتيءَ کان بعد به اهو اڪيلو امير هو جنهن سنڌ جي آزاديءَ لاءِ مسلسل جدوجهد جاري رکي، پنهنجي جيئري مغلن کي نٿي ۾ داخل ٿيڻ نه ڏنو. اول ۾ دره بولا خان وٽ پهچي کين شرمناڪ شڪست ڏيئي پٺتي هٽايو. آخر ۾ نٿي جي چائنٺ وٽ لڙندي وڙهندي تير تلوارون هڻندي ۽ کائيندي پنهنجو سر صدقو ڪري ڇڏيو.

ان کان پوءِ ”خراپي سنڌ“ جو باب ڪُلي پيو. جنهن نه صرف نٿي پر ساري سنڌ لاءِ غيرن جي غلامي جو رستو هموار ۽ صاف ڪري ڇڏيو. اهو واقعو 926ھ مطابق 1420ع تي سرزد ٿيو.

ان کان پوءِ سنڌ 1131ھ مطابق 1719ع تائين غيرن جي غلاميءَ هيٺ رهي. جنهن کي ميان نور محمد ڪلهوڙي جي ڏينهن ۾ مٿي ڪنھڙ لاءِ فرصت ملي. پر سندس ڏينهن ۾ نادرشاهه جي ڪاهه وري سنڌي حڪومت کي ڪمزور ڪري ڇڏيو.

حق ته اهو آهي ته ههڙي بهادر، سروبيج، مدبر شهيد سنڌ جون سال بسال ورسيون ملهائي يادگار قائم ڪريون پر جنهن صورت ۾ سنڌ وري غيرن جي غلاميءَ ۾ وڃي چڪي آهي ۽ هر غلامي قومي غيرت، حميت، جذبه آزادي، ڪمزور ڪري ڇڏي ٿي. تنهنڪري نوجوانن جي ايمان تازي ڪرڻ لاءِ سندس حياتيءَ جو احوال لکي وٽن پيش ڪريان ٿو.

بنا ڪرند خوش رسمي، بخون و خاک غلطيڏن،

خدا رحمت ڪند اين، عاشقان پاڪ طينت را.

معني: خدا رحمت ڪري انهن پاڪ صفت عاشقن تي جن پنهنجا رت هاري سندن بهادري ۽ قربانيءَ جا مثال قائم ڪري ڇڏيا آهن.

وري پير حسام الدين شاهه مڪلي نامہ ۾ لکي ٿو:۔

”نواب دريا خان سنڌ کي هر لحاظ سان مضبوط ۽ محڪم ڪيو. ان جي فوجي، سياسي، خواه سماجي ۽ اقتصادي صورت کي اهڙيءَ ڪڙيءَ تي بيهاريو جو مورخن جو متفق چوڻ آهي ته اهڙو زمانو سنڌ نه پهرين ڏٺو نه پوءِ. انهيءَ ۾ تعميري، رفاهي صلاحيتن سان گڏ منجهس آزادي ۽ وطن

پرستيءَ جو جيڪو رنگ هو اهو سنڌ جي تاريخ ۾ کيس هميشه زندهه ۽ پائنده رکندو. سر جا سانگا
لاهي وطن کي ڌارين جي قبضي کان آزاد رکڻ لاءِ هن جيڪا جدوجهد ڪئي اهو حقيقتاً وطنيت
جي تاريخ ۾ مثالي آهي.

سندس سمورو خاندان انهيءَ رنگ ۾ رتل هو. سندس سڀيئي پٽ وطن دوست، آزادي پسند،
جري جوان ۽ بهادر هئا. علاو الدين منجهان عالم نڪتو. محمود خان ۽ موٽڻ خان سپاهي مرد هئا.
پڇاڙيءَ سوڌو ارغونن سان خوب وڙهيا. سارنگ خان چوٿون نمبر فرزند هوس جو به پنهنجو مٽ پاڻ
هو.

(مڪلي نامہ: پير حسام الدين راشدي)

[مخدوم] شاهه بلاول بن ڄام حسن سمون عليه رحمت باغبان

سوريءَ سڏ ڪيو، ڪا هلندي جيڏيون،
وڃڻ تن پيو، نالو نينهن ڳنهن جي.
(شاهه)

.....

مخدوم صاحب جي زندگيءَ جو قلمبند ٿيل پورو احوال ملي نه سگهيو آهي. ليڪن ڏند ڪٿائن مان ايترو معلوم ٿئي ٿو ته هو ذات جو سمون ۽ نٿي جي شاهي خاندان سان واسطو رکندڙ هو. جنهن ڪري کيس اڃا تائين ”سمون سردار“ جي لقب سان سڏيو ويندو آهي. سندس ڄم جي تاريخ ملي نٿي سگهي پر غالباً نائين صدي جي پوئين اڌ ۾ ڄائو هو. انهن ڏينهن ۾ تعليم جا مکيه مرڪز نٿو سڃاتو، پاٽ، ٿلتي وغيره هئا. هن ابتدائي تعليم ٿلتيءَ جي ڳوٺ ۾ مخدوم عمر وٽ اچي حاصل ڪئي. شادي به اتي ڪيائين. پوءِ ٿوري پنڌ تي باغبان جي ڳوٺ ۾ اچي رهڻ لڳو جتي سندس مزار آهي. معلوم ائين ٿئي ٿو ته هو مذهبي علم ۾ تفسير ۽ حديث ۾ خاص ماهر هو. جنهن ڪري پري پري پنڌ تان طالب العلم وٽس علم پرائڻ ايندا هئا. شروع کان وٺي سلسله طريقت ۾ دلچسپي وٺندو رهيو. سندس شجره طريقت هٿ نه اچي سگهيو آهي. پر غالباً سهروردي طريقت سان تعلق هوس. هي انهيءَ وقت جي مکيه صاحب طريقت بزرگن مان هو. جنهنجو ثبوت مخدوم نوح عليه رحمة جي پوٽي ميان غلام رسول صديقيءَ جي لکيل ڪتاب دليل الذاڪرين مان ملي ٿو. جنهن ۾ هو ڄاڻائي ٿو ته سنڌ ۾ ان وقت ٽي مکيه طريقت جا ادارا هئا. 1- قلندر لعل شهباز عليه 2- مخدوم بلاول عليه 3- مخدوم نوح عليه. مخدوم بلاول عليه رحمة جا ڪيئي مکيه خليفه هئا جن جي ذريعي ملڪ جي مختلف ڪُنڊن ۾ سندس طريقت تصوف جا درس ماڻهن کي ملندا رهيا. انهن مان مکيه هيٺيان هئا.

1. مخدوم ساهڙ عليہ النجار مقبره ويجهو انڙ پور. جنهن کان سيد رڪن الدين عليہ رحمة مٿياري فيضيافتہ ٿي مٿياري سيدن جي خاندان تي اثر انداز ٿيو.
 2. سيد حيدر عليہ سنائي، مقبره سن ۾. جنهن جي خليفن چچرن جي ڳوٺ کان ڪماڻن تائين ۽ جبل ۾ سندس تعليم کي پکيڙيو.
 3. مخدوم رڪن الدين عليہ عرف مخدوم منو مزار مڪلي ٺٽو. ان جي وسيلي بلاولي تعليم ٺٽي تائين پهتي.
 4. مخدوم حسن عليہ بلاولي، مقبره پاٺوٺ. جنهنجو اثر ڪيتي بندر تائين پهتو.
 5. مخدوم سعد عليہ عرف مخدوم ساند، مقبره ويجهو سڪرنڊ. جو ميان صاحب ڪنيارن جو جد امجد هو.
 6. مخدوم هنگورو عليہ مزار تعلقو مورو. جنهن ڪري بلاولي تعليم ان طرف پکڙي بدقسمتيءَ سان سندس ملفوظات يا مکتوبات جو زماني ڪري غائب ٿي ويا آهن، تنهن ڪري سندس حياتيءَ جو بيان صرف ڏند ڪٿائن ۽ ڪن مخصوص ڪتابن تان هٿ ڪري پيش ڪجي ٿو.
- هي صاحب انهن بزرگن مان هو جن شريعت اسلام جي پيروي صاحب طريقت لاءِ ضروري ٿي ڄاتي جنهن ڪري هن جي توجهه زياده تر عوام جي اخلاقي درستي ۽ نفسياتي اصلاح طرف هو. هن جي طريقه تعليم جا مکيه اصول هيٺيان هئا.
1. صاحب طريقت کي معتقدن ۽ مريدن جي نذر نياز کان پاسو ڪري ڏنڌو ڪري گذر معاش ڪرڻ گهرجي.
 2. مذهب ۽ سياست کي علحده رڪن ضروري هو.
 3. سندس گروه قوم پرستيءَ جي بنياد تي سنڌ دوستيءَ جو حامي هو.
- مٿي ذڪر ڪيل اصولن جي تشريح هيٺين آهي.
- (1) صاحب طريقت کي گذر معاش لاءِ ڪوبه پيشو اختيار ڪرڻ گهرجي.

ملڪ ۾ عام دستور هو ته مدرسو يا خانقاهون يا ته حڪومت جي مدد تي هلندا هئا يا شهرين ۽ معتقدن جي نذر نياز جي آڌار تي هلندڙ هئا. هي غور ۽ فڪر بعد ان نتيجي تي پهتو هو ته ٻئي طريقا نقص کان خالي نه هئا. حڪومت جي مدد کين حاڪمن جو محتاج ٿي بڻايو. مريدن جي نذر نياز پيرانِ طريقت جي ادارن کي مستقل مفاد بڻائي آخر ۾ انهن جي پوين لاءِ گذر معاش جو ذريعو بڻايو ٿي. تنهن ڪري اهي ادارا طريقت ۽ روحانيت جي نالي ۾ معتقدن مٿان چٽي ٿي پيا. تنهن ڪري هن پاڻ ڪورڪو ڏنڌو اختيار ڪري ان مان گذر معاش ڪرڻ شروع ڪيو ۽ خليفن کي به حڪم ڪيو ته گذر معاش لاءِ ڪو ڏنڌو اختيار ڪري ان تي گذارو ڪن، بلڪ وٽس اچن ته به سمر پاڻ سان کنيون اچن.

ان واسطي سادي زندگي اختيار ڪرڻ سندن لاءِ نهايت ضروري هو. ان لاءِ هن هيٺيان دستور مقرر ڪيا.

الف: نه پاڻ مريدن کان نذر نياز وٺندو هو نه خليفن کي وٺڻ جي اجازت هئي.

ب: پاڻ به ڪچي لانڍيءَ ۾ رهندو هو ۽ سڀني خليفن کي به ڪڪائن گهرن ۾ رهڻ جو حڪم هو ۽ پڪي جاءِ جنهن کي انهن ڏينهن ۾ ماڙي سڏيندا هئا ۾ رهڻ جي منع هئي.

ت: بلاولي طريقي جي خليفن لاءِ سادي کاڌيءَ جي ڪپڙي ۽ سادي خوراڪ لازمي ٺهرايل هئا. ريشم ۽ عمدي ڪپڙي يا طعام کائڻ جي اجازت نه هئي.

ث: گهر ۾ جنڊيءَ جو پينگهو يا ڪت رکڻ جي اجازت نه هوندي هئي، سادي ڪتوليءَ تي سمهڻ جو حڪم هو.

ج: زالن کي به ڏهريون، حس، باهيون، ڪڙيون، نئون ۽ ريشمي ڪپڙي پهرڻ جي منع هئي.

ح: انتقال بعد پنهنجي مٿان قبي اڏائڻ جي منع ڪئي هئي.

اهي سڀ دستور ان ڪري لازم ٿهرائين ته انهن ڪري پيران طريقت کي پيسه ڪمائڻ جي لالچ ڪري نذر نياز وٺي عياش زندگي گزارڻي پوي ٿي. جنهن ڪري ماڻهو ڪاهل ٿيو پوي ۽ معتقدن کي نفعي پهچائڻ عيوض انهن مان نفعو حاصل ڪري ٿو.

(2) مذهب ۽ سياست کي علحده رکڻو هو.

هن کي تاريخ اسلام تي پورو درڪ هو. جنهن ڪري کيس معلوم ٿيل هو ته مذهب ۽ سياست جي گڏجڻ ڪري اڪثر عالمن وقت جي حاڪمن جو هٿيو بڻجي، اسلامي قانونن کي مروڙي سندن حاڪمن جي مرضيءَ موافق هلايو ٿي. رسول مقبول صلعم اختلاف راءِ کي رحمت سمجهي ان جي اجازت ڏني هئي. پر تاريخ مان کيس پتو پيل هو ته حاڪمن ۽ ملن سندن مستقل مفاد جي خلاف راءِ کي نه صرف مذهب جي نالي ۾ دٻايو هو پر ان ڪري ڪيترن عالمن ۽ درويشن کي قتل ڪرايو هو. شمس تبريز منصور وغيره جا مثال سندس اکين اڳيان هئا. ان کان سواءِ ان وقت سندس چئني طرف مڙهي مسلمان حڪومتون هيون، جن جون پاڻ ۾ سامراجي ۽ ٻين گروهه جي مفاد ڪري جنگيون ٿيندڙ هيون. جن جنگين کي هر گروهه جي طرفدار عالمن جهاد جي فتويٰ ڏيئي جائز بلڪ لازمي ٺهرايو ٿي. جنهن ڪري هزارها بلڪ لکها مسلمان انهي حاڪم ۽ ملا جي چوگان شطرنج ۾ ظلم جا شڪار بڻيا ٿي.

هن کي اهو به معلوم هو ته شريعت اسلام يعني فقهي معاملن ۾ مسلمانن اندر سوها فرقا پيدا ٿي پيا هئا ۽ منجهن نفاق جو ڪارڻ بڻيا هئا. اڪثر حاڪمن ملڪي رسم رواج، دستورن ۽ مصلحت وقت مطابق حڪومت جو ڪاروبار ٿي هلايو. هر ملڪ ۽ قوم جون ملڪي حالتون ۽ وقتي تقاضائون الڳ هيون. ان ڪري مذهب ۽ سياست کي گڏڻ مان فائدي کان نقصان گهڻو ٿيو ٿي ۽ مذهب جي استعمال غرضي (ايڪسپلائيٽيشن) ٿي ٿي.

جيئن ته سنڌ ۾ اڃا تائين هندن جو چڱو خاصو تعداد هو. اهي مڪاني تعلقات ڪري سنڌي مسلمانن سان گڏجي پاهرين حملہ آورن جي خلاف جي اڪثر مسلمان هئا، لڙندا هئا. جيڪڏهن مذهب ۽ سياست کي گڏبو ته ان ڪري ڪٿر ملا کي غير مسلم ۽ مختلف خيال ۽ عقيدو جي مسلمان فرقن سان سختي ڪرڻ جو وجه ملي ويندو. ان ڪري ملڪي ۽ قومي شيرازو ڪمزور ٿيڻ

جو امڪان هو. اهڙين حالتن هيٺ ٻاهرين ڪاھن وقت سنڌين طرفان متحده محاذ بڻجڻ جو گھٽ امڪان هو.

سنڌ کي دهلي ۽ افغانستان طرف جي مسلمان حاڪمن کان جنگين ۽ ڦرلٽ جو هميشه خطرو رهندو هو. مذهب ۽ سياست کي گڏڻ سبب قوميت جو بنياد مذهب تي بيهڻ وارو هو. ان ڪري ڌارين حڪومتن جي طرفدار ايجنٽن ۽ ملڪي مفاد خلاف غداري ڪرڻ جو هميشه امڪان هو. مسلمانن جي جداگانہ قوميت جو نظريو بين الاقوامي بنيادن تي ٻريا ڪيو ٿي ويو. ان جي اڪثر ملڪي مفاد سان ٽڪرڻ جو امڪان موجود هو. جمھڙيءَ طرح اڄڪله ڪيتريون حڪومتون ڪميونسٽ پارٽيءَ کي بين الاقوامي نظرياتي گروهه ڄاڻي ملڪي مفاد خلاف سمجھي ملڪ ۾ ممنوع ڪن ٿيون.

(3) هو قوم پرست خيالن جو حامي هو

مٿي ذڪر ڪيل نقطہ نگاہ، صحيح اسلامي تعليم، حقائق دھر ۽ سنڌي مفاد جي خيال کان هو مسلمان جي جداگانہ قومي تصور کي غلط، فرسودہ ۽ غير اسلامي سمجھڻ لڳو هو. هن چو طرف ڏٺو ته ڪي حاڪم مغل هئا ته ڪي ترڪ هئا، ته ڪي ايراني هئا ته ڪي عرب. سڀئي مسلمان هئا. هنن سندن گروههي مفاد خاطر جنگيون ڪري ملڪ فتح ڪري ڦرلٽ ڪئي ٿي. ليڪن اهڙن ڪارنامن کي اسلام جي نالي ۾ جهاد سڏي اسلام جي سمڙي نالي تي ٽڪو لڳايو ٿي. مٿن محمود غزنوي، تيمور لنگ ۽ علاو الدين جي جنگين، قتل عام ۽ ڦرلٽن کي جهاد سڏي انهن کي غازين ۽ صاحب قرآن جا لقب ڏنا هئا.

بني امين، بني عباسين ۽ ٻين مسلمان حاڪمن جا ڪارناما هن جي اکين اڳيان هئا. هو اهل نظر ۽ دل هئڻ ڪري اهڙين ڪارواين کي اسلام جي نالي سان تعبير ڪرڻ لاءِ تيار نه هو.

هو سنڌ ۾ ڄائو هو. سندس قبيلي جي مصنف مزاج ۽ مهذب حاڪمن جي هٿ ۾ سنڌ جي حڪومت جي واڳ هئي. ان جا پير وارا هندو راجا ۽ مڪاني راڻا به گڏيل ملڪي مفاد ڪري معاون ۽ مددگار هئا. تنهن ڪري هو ان نتيجي تي پهتو هو ته سنڌ جا رهاڪو وطن، زبان، گڏيل ملڪي مفاد ۽ روايت جي نقطہ نگاه کان علحده قوم هئا.

مسلمانن جي جداگانه قوم جو نظريو ڌارين مسلمان حڪمرانن جي سنڌ تي تسلط قائم ڪرڻ لاءِ هڪ ڌوڪو هو. تنهن ڪري هي پاڻ، سندس خليفو ۽ سندن دوست نواب دريا خان انهيءَ نتيجي تي پهچڻ بعد مذهب جي نالي ۾ جملي مسلمانن کي هڪ گڏيل قوم تسليم ڪرڻ جي خلاف هئا. تاريخي حقيقتون ان جي خلاف ڏنيون هئائون. ان ڪري جڏهن سيد ميران محمد شاهه جونپوري سنڌ ۾ آيو ۽ غلبه اسلام جي نالي ۾ پاڻ کي مهدي سڏائي بيعت وٺڻ لڳو ته ان نظريي کي هن سنڌي مفاد لاءِ نقصانڪار سمجهي، ان جي مخالفت ڪري سيد ميران محمد شاهه جون پيڙيون سندس خليفن سيد حيدر عليہ سن واري هٿان ٻوڙائي ان نظريي جي سنڌ ۾ وڌيڪ پرچار ڪرڻ کي روڪي هن کي افغانستان وڃڻ تي مجبور ڪيو.

هن کي پتو هو ته مسلمان تاريخ ۾ ڪڏهن متحد نه ٿيا هئا ۽ نه سڀيئي مسلمان سڏائيندڙ صحيح اسلامي تشريح مطابق صحيح مسلمان هئا، نه سڀيئي غير مسلم ڪافر هئا. ماڻهن جي مذهبن ۾ موجوده ورهاست مصنوعي ۽ غلط هئي. ڪيترا ماڻهو غير مسلمانن ۾ خدا پرست ۽ صالح العمل ۽ صلح پسند هئا ۽ ڪيترائي مسلمان ظالم، غاصب، ڊاڪو ۽ مفسد هئا. ان ڪري هن سنڌين جي جداگانه قوم جي بنياد تي سنڌ جي سما حڪومت جي ارغونن جي خلاف مدد ڪئي. سندس معتقد ارغونن خلاف هندن سان گڏجي لڙيا.

جڏهن ڄام فيروز جي نا اهلي ۽ دربار ۾ ٻاهرين جي اثر ڪري نواب دريا خان بد دل ٿي وزارت کان ٻاهر نڪتو ۽ ارغون ملڪ فتح ڪندي نٿي پهتا. آخر وقت ۾ نواب دريا خان سنڌ خاطر وڙهندي شهيد ٿي ويو ۽ ان کان پوءِ نواب جي فرزندن موٽڻ خان ۽ محمود خان راڻي رٿمل ۽ جوڌا سنگهه سوڍن، سمن ۽ مخدوم صاحب جي مريدن ٽلتيءَ وٽ پيو دفعو جنگ ڪئي، جنهن ۾ سڀ شهيد ٿي ويا. ان کان پوءِ مخدوم صاحب کي پتو پيو ته آئينده وار مٿس ٿيڻ وارو هو. سنڌ جون حالتون ناسازگار هيون، ڪٽڻ جو امڪان نه هو ان ڪري هن فيصلو ڪيو ته پاڻ اڪيلو سر ڏئي، کيس بين خليفن جي انساني اصولن جو پتو هو پر سيد حيدر عليہ سن واري جي جوشيلي طبيعت ڪري هن کيس حڪم ڪيو ته گچ ڏي هليو وڃي. جو مرشد جو حڪم مڃي اوڏانهن هليو ويو. ان وچ ۾ ڄام صلاح الدين گجرات کان لشڪر وٺي وري نٿي تي ڪاهه ڪئي. ڄام فيروز شاهه بيگ کان مدد لاءِ گهر ڪئي. جنهن سندس فرزند شاهه حسن جي هٿ هيٺ گجرات جي لشڪر سان لڙڻ لاءِ فوج ڏياري موڪلي. جوڻ جي ڳوٺ ويجهو تنڊو غلام علي (هن وقت قتل آهي) وٽ لڙائي ٿي.

شاه حسن فتح ڪئي. ان ۾ پهرين ڄام صلاح الدين جو فرزند هيبت علي خان مارجي ويو. پوءِ ڄام صلاح الدين به لشڪر سميت مارجي ويو. مرزا شاه بيگ هڪ سال کن سنڌ ۾ رهيو. آخر گجرات تي چڙهائي ڪرڻ لاءِ تياري ڪندي جڏهين اگهم ڳوٺ ۾ پهتو ته 12 شعبان 928ھ مطابق 1521ع تي وفات ڪيائين. ان کان پوءِ مرزا شاه حسن نصرپور جي ڳوٺ ۾ پيءُ جي گاديءَ تي ويٺو. جتي جا سيد، قاضي، وڏيرا ۽ زميندار فاتح خواني ڪرڻ ۽ مبارڪ باد ڏيڻ لاءِ وٽس آيا. ان کان پوءِ شاه حسن ڄام فيروز کي رهيل حڪومت تان لاهڻ لاءِ نٿي طرف آيو. ڄام فيروز اها ڳالهه ٻڌي ڪڇ ڏي پڄي ويو جتان لشڪر وٺي وري شاه حسن سان جنگ ڪرڻ لاءِ نٿي طرف روانو ٿيو. اها ڳالهه ٻڌي شاه حسن وري راهمڪي بازار جي ڀر وارن ڳوٺن ڇاچڪن ۽ راهمن وٽ اچي ڄام فيروز جي لشڪر کي سامهون ٿيو. سمن جو لشڪر خوب لڙيو پر نيٺ شڪست کاڌائين. ڄام فيروز گجرات ڏي پڄي ويو. سنڌ تي ارغونن جو پورو قبضو ٿي ويو.

شاه حسن هاڻي مخالفت جي اڏڻ کي ختم ڪرڻ پويان پيو. سَن جي شهر ۾ ڪجهه وقت لشڪر جي چانوٽي وجهي مڪاني مخالفت کي ختم ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪيائين. سيد حيدر علي اڳيئي ملڪ ڇڏي ويو هو ان ڪري ڪابه مخالفت ڪانه ٿي. ان کان پوءِ مخدوم بلاول کان انتقام وٺڻ لاءِ ٽلتيءَ طرف آيو. مٿن کان مخدوم صاحب جي ڪافر هئڻ جي فتويٰ وٺڻ ۾ هن کي دير ٿي ڪانه ٿي. ان لاءِ جُتيءَ ۾ قرآن جا اکر ڇپائي مخدوم صاحب ڏي سوکڙي موڪلي ويئي. جنهن ان کي مٿي سان ٻڌي ڇڏيو.

ان کانسواءِ ٻيا به طريقا اختيار ڪري هن کي 2 رجب 930ھ مطابق 6 مئي 1523ع تي گهاٽي ۾ پيڙائي شهيد ڪرائي ڇڏيو. هي سنڌ جي سورمن ۾ چوٿون ۽ عالمن ۽ درويشن ۾ پهرين هو جو سنڌ جي عزت ۽ ناموس لاءِ سر ڏيئي سرهو ٿيو.

شاه عنايت الله عليه عرف شاه شهيد صوفي جهوڪ

اڄ نه اوطاقن ۾ طالب تنوارين، آديسي اُٿي ويا مڙهيون مون مارين،
جي جيءَ کي جيارين، سي لاهوتي لڏي ويا.
”شاه“

.....

سند پيغمبر خدا حضرت رسول مقبول صلعم جو پيارو ملڪ آهي. ان کان کيس ٿڌي هير
آئي هئي، اهو ملڪ ڪيترن ئي بهترين روايتن جو حامل آهي. محبت، سلامتي ۽ عالم جي آبادي اُن
جا خاص پيغام رهيا آهن. نفرت، فساد، بدخواهيءَ کان ان جا رهاڪو اڪثر پاسي رهيا آهن.
سند هڪ مردم خيز ملڪ آهي، ان جي سرزمين ڪيئي بزرگ پيدا ڪيا، جن جون مزارون ۽
مقبرا، سماڏيون ۽ آشرم اُن جي گوشتي گوشتي ۾ ڏسڻ ۾ اچن ٿا. ڪو وقت اهڙو به هو جو هتي جا
درويش ۽ عالم لاهور، دهلي، برهانپور، گجرات بلڪ عرب تائين وڃي پيغام حق جو آواز بلند ڪندا
هئا. پراڄ اُهي مڙهيون ۽ مڪان خالي نظر اچن ٿا. شاه لطيف اهڙي حالت کي ڏسي فرمايو آهي:

ويا سي وينجهار، هيرولعل ونڌين جي،
تنين سندا پوپان، شيهي لهن نه سار
ڪٿين ڪت لهار هاڻي انهن پيڻين.

(شاه)

انسانذات جي رهبري ۽ هدايت، اتحاد ۽ امن، ترقي ۽ تهذيب لاءِ جي راهون ۽ رستا رٿيا ويا
آهن، مذهب جو انهن ۾ مکيه درجو آهي. ليڪن مذهب جون ٻه جدا تشريحو پئي ڪيون آهن.

هڪڙيءَ جو واسطو

عام ماڻهن جي ضروريات، حالات ۽ نفسيات جي بنياد تي رٿيل رسم ۽ رواج، عبادت ۽
دستورن سان پئي رهيو آهي جنهن کي مسلمانن ۾ عام طور شريعت جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو.

بي تشريح جو لاڳاپو

رموز حقيقت ۽ اسرار کائنات جي کوجنا، اتحاد انساني، امن عالم جي مقاصد ۽ ماڻهن جي ذهني صلاحيت ۽ نفسياتي اصلاح سان پئي رهيو آهي، جنهن کي عام طور طريقت يا تصوف جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو. چوڻ ۾ اچي ٿو ته هن پوئين سمجهاڻي جا ڄاڻو هر ملڪ جي رهاڪن، هر قوم جي ماڻهن ۽ هر مذهب جي پوئلڳن اندر موجود پئي رهيا آهن. جن جا مقصد ۽ مُرادون ساڳيا هئا.

انهيءَ تشريح جي ڄاڻن اڪثري محدود دائري اندر ڳجهي نموني سينه بسينه رازن ذريعي انهيءَ تعليم کي (گيانوان) راسخ العلم اهل نظر ۽ صاحبِ دل ماڻهن ۾ پئي پکيڙيو آهي. مسلمانن جي انهيءَ گروهه کي صوفي سڳورن جي نالي سان پئي ڪوٺيو آهي.

اهڙن بزرگن جا هر ملڪ ۽ زماني ۾ ادارا (Institutions) هئا. سند ۾ به اهڙا ادارا يا آشرم رهيا آهن. رواجي طرح ته ساري سند درويشن جي درگاهن سان پري پيئي آهي. جن جون درگاهون اڄ تائين عام خاص جون زيارت گاهون پئي رهيون آهن.

پر هتي آءٌ صوفي ادارن جو ذڪر ڪريان ٿو. هي ادارا منهنجي نظر ۾ بين الاقوامي اتحاد ۽ امن جي پرچار جا مرڪز پئي رهيا آهن. جن جو وجود هر ملڪ ۽ زماني ۾ پئي رهيو آهي. انهن جا قسم ۽ مٿا ساڳيا رهيا آهن، ليڪن طريقه ڪار علحده هئن.

هڪڙن علم ۽ گيان کي ترجيح ٿي ڏني، ته ٻين عشق ۽ پيڳتيءَ کي رهبر راهه ٿي بنايو.

هتي آءٌ شاه عنايت الله عليه صوفيءَ جهوڪ واري جو ذڪر ڪريان ٿو. جنهن صوفياني تعليم کي نقاري جي چوٽ تي کليو گلايو ان دور ۾ ظاهر ڪيو جڏهن اڃا اورنگزيب ڪٽرپڻو مٿا جو زاد راه هو. ان ڳالهه جي هن پرواهه نه ڪري حق جو آواز بلند ڪندي سر ڏيئي سرهو ٿيو. هن جي پيغام ۽ تعليم جي احوال ڪرڻ کان اڳ سندس شخصي زندگيءَ جو ذڪر ڪريان ٿو.

شخصي زندگي: شاه عنايت الله عليه جي والد جو نالو مخدوم فضل الله هو. جو سند

جي مشهور بزرگ مخدوم صدرالدين عرف صدولانگاهه عليه جي اولاد مان هو.

هي بزرگ ميران پور جي ڳوٺ ويجهو موجوده جهوڪ تعلقه ميرپور بنوري ۾ رهندو هو. سندس سنه ولادت ۽ مفصل احوال محفوظ نه ٿيڻ ڪري ملي نٿو سگهي. ان ڪري سندس احوال چند

پراڻن ڪتابن جهڙوڪ تاريخ تحفة الڪرام، مقالات شعرا ۽ ٻين ڪتابن ۽ ڏند ڪٿائن مان جيڪو ملي سگهيو آهي سو پڙهندڙن جي خدمت ۾ پيش ڪريان ٿو.

هن بزرگ ظاهري علم ڪٿي ۽ ڪهڙن عالمن کان پڙهيو ان جو پتو نه آهي. البت سندس سلسلہ طريقت جو احوال ملي ٿو ته هي مخدوم عبدالملڪ ولد شاهه عبيدالله برهانپوريءَ جو مريد هو. اهو بزرگ سلسلہ قادريہ سان واسطو رکندڙ هو. جنهن بابت مختلف روايتن جو ذڪر مون سندس سجاده نشين سائين ميان عبدالستار صاحب جي زندگيءَ جي احوال ۾ پنهنجي تصنيف ”جنب گذاريم جن سين“ ۾ ڏنو آهي. جنهن کي هتي دهرائڻ مناسب نٿو ڄاڻان. هي ۽ صاحبڏنو فقير درازن وارو هڪ ئي چشمه فيض مان سيراب ٿيا هئا، جنهن جي اولاد مان سچل سرمست پيدا ٿيو.

هن جڏهن پيغام حق پکيڙڻ شروع ڪيو ته سنڌ جي گنڊ گنڊ مان ڪيئي طالب اچي سندس خدمت ۾ حاضر ٿيا. انهيءَ وقت سنڌ تي مغل گورنر جو راج هو جي ٺٽي ۾ رهندا هئا. اورنگزيب جي ڏينهن ۾ پيدا ٿيل تعصب جو اثر اڃا تائين ملن تي قائم هو. ان کانسواءِ ٻي وارا پير جهڙوڪ: ميان عبدالواسع شاهه عبدالڪريم جي سجاده نشين ۽ زميندار جهڙوڪ: حمل جت، وڏيرو نور محمد پليجو ٻيلي وارو. ملن هن جي تعليم ۾ سندن مستقل مفاد کي نقصان پهچڻ جو امڪان ڏسي مغلن جي نواب اعظم خان جي ڌيان تي شاهه عنايت الله عليه جي خلاف غلط خبرون ٻڌائي برخلاف ڪيو. ان دهليءَ جي مغل بادشاهه فرخ سير کي رپورٽ موڪلي صوفي صاحب خلاف قدم کڻڻ لاءِ اجازت گهري. ان تي هن ميان يار محمد ڪلهوڙي، مير شهداد خان ۽ ٻين وارن زميندارن کي، صوفي صاحب کي قيد ڪري وٺي اچڻ لاءِ حڪم ڪيو. چوڻ ۾ اچي ٿو ته فقيرن ڇهن مهينن تائين مقابلو ڪيو، جن شهيدن جا گنج اڃا تائين صوفي صاحب جي درگاهه ڀرسان يادگار ٿيا بيٺا آهن. نيٺ صوفي صاحب ماڻهن کي وڌيڪ خونريزي کان بچائڻ خاطر حڪومت جي ڪارندن جي وعدن ۽ انجامن تي ساڻن گڏجي نواب صاحب وٽ آيو. کيس خبر هئي ته ساڻس ڇا ٿيڻ وارو آهي. نواب صاحب ملن کي گهرائي هن سان بحث مباحثا ڪرائي انهن کان سندس قتل لاءِ فتويٰ وٺي کيس 17 صفر 1130ھ تي شهيد ڪرائي ڇڏيو. قتل ٿيڻ مهل پاڻ فرمايائون:

سر در قدم يار فدا شد چه بجا شد،

اين بار گران بود ادا شد چه بجا شد.

معني: حق جي راه ۾ سر قربان ڪرڻ سان زندگيءَ جي بنيادي مقصد پوري ڪرڻ جو ذمون لهي وڃي ٿو.

سندس سلسلي طريقت جا هيٺيان معتقد يا طالب رهيا آهن.

1. سيد جان الله شاهه رضوي روهڙيءَ وارو.
 2. روحل فقير ڪنڊڙيءَ وارو.
 3. فقير قادر بخش ”بيدل“ روهڙيءَ وارو.
 4. سيد رکيل شاهه صوفي فتح پور گنداواھ.
 5. صادق فقير صوفي عمر ڪوٽ.
 6. سيد قطب شاهه صوفي جهانپان حيدرآباد.
 7. نواب ولي محمد خان لغاري تاجپور.
 8. دريا خان فقير هيسباڻي.
 9. دلپت صوفي روهڙيءَ وارو ۽ ٻيا.
- سندس مزار جهوڪ جي ڳوٺ ۾ آهي جتي 17 صفر هر سال سندس ورسيءَ تي ميلو لڳندو آهي. سندس مقبري تي لکها روپيا خرچ ڪري يادگار قائم ڪيو ويو آهي. ليڪن افسوس اهو آهي ته اهڙي بزرگ جي تعليم، ملطوظات ۽ پيغام جي هٿ ڪري پڪيڙن طرف پورو توجه نه ڏنو ويو آهي.

وقتي است ڪه آواز، منصور ڪهن شد،

من از جلوه دهم، دار و رسن مارا.

وانگر وقت آيو آهي ته انجي پيغام کي نئين سر ظاهر ڪري ملڪ مان نفرت، ڪتر پڻي، مذهب جي غلط تشريح جي پاڙ پٽن لاءِ ڪوشش ڪئي وڃي. هي سنڌ جو منصور هو.

سندس تعليم ۽ پيغام: هن جي بنيادي تعليم جا مٿا هيٺيان آهن.

1. وحدت الوجود جو اظهار.
2. وحدت انسانيءَ جو پرچار.
3. وحدت مذاهب جو ذڪر اذڪار.
4. ظاهري شريعتن واري دين منظم جي اهميت کان انڪار.

پهريون متنو وحدت الوجود:

هن نظريي کي ويدانيت ۽ پنٿيزم جي نالن سان به سڏيو وڃي ٿو. ان نظريي مطابق ذات حقيقيءَ جي وجود کانسواءِ ٻي ڪنهن به وجود کي نٿو مڃيو وڃي. ان موجب ذات هڪ آهي ٻي سڀ صفت آهي. ان نظريي کي مڃڻ ڪري دوئي گم ٿيو وڃي هر هنڌ ساڳي ذات جو ظهور ڏسڻ ۾ اچي ٿو. سندس سلسلي جو طالب دلپت صوفي فرمائي ٿو ته:

هر شي دي وچ تونمين وسدا، اپنا آپ ڇپائي ڪيون،

اندر ٻاهر تونمين وسيا، بانورا لوڪ ڀلائي ڪيون.

شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ تي صريحاً صوفي صاحب جو اثر نمايان آهي. جڏهن چوي ٿو ته:

جر تڙ ٿڪ تنوار وڻ ٽڻ وائي هڪڙي،

سڀئي سي ٿيا، سوريءَ سزار

هم منصور هزار ڪهڙا چاڙهيو چاڙهين.

ٻيو متنو وحدت انساني:

سندس تعليم جو ٻيو اصول وحدت انساني جي سڃاڻپ جو هو. جو درحقيقت اسلام جو بنيادي پيغام هو. جنهن مطابق ماڻهن جي وچ ۾ مذهبن، رنگن، قومن، نسلن ۽ نظرين جي نالن ۾ ڪڙي ڪيل نفاق جي ديوارين کي ٽوڙي اتحاد انساني پيدا ڪرڻو هو.

قرآن ان لاءِ صاف لفظن ۾ فرمايو آهي ته ”ڪنتم امة واحدة“ معنيٰ – انسان اصل ۾ هڪ ئي جنس هئا. شيخ سعدي ان جي وڌيڪ تشريح هيٺين طرح ڪئي آهي:

بني آدم اعضائي يک ديگر اندر، که در آفرنش زبک جوهر اند،

چويک عضوي بدرد آورد روزگار، هم عضوها را نماند قرار.

معنيٰ: انسان ذات اصل ۾ هڪ جوهر مان پيدا ٿيل هڪ جنس ۽ جسم وانگر آهي.

انجو مثال اهڙو آهي جيئن هڪ عضوي ۾ درد ٿيڻ ڪري سمورو جسم بي قرار ٿيو پوي.

ان تعليم کي وساري ملن شريعت جي نالي ۾ ماڻهن ۾ فرق پيدا ڪري ڇڏيا هئا جن اسلام

جو بنيادي مقصد ختم ڪري ٿي ڇڏيو. ان جي رد ۾ صوفي صاحب جي پوئلڳن هيئن ظاهر ڪيو ته:

حقيقت ۾ هڪ ٿيو، گُفر ۽ ايمان،

مظهر مولا پاڪ جو، هندو مسلمان،

تارا ڪيا تالان، سورج سنڌي سوجهري.

”بيدل“

.....

حقيقت ۾ هڪ ٿيو اڇو ۽ ڪارو،

نينهن هنيو نعرو، هر مظهر ۾ هڪڙو.

”بيدل“

ٽيون مٿو وحدت مذاهب:

سندس ٽيون اصول سڀني مذهبن پويان بنيادي وحدت جو پرڪٽ هو. وحدت الوجود ۽ وحدت

انساني ۾ اعتماد رکڻ بعد مذهبن جي ظاهري ڪثرت پويان بنيادي وحدت جو ظهور ظاهر ٿيو پوي.

صوفي ان ڪري لاکوفي ٿئي ٿو. هن جي مذهب جا مقصد اتحاد انساني، امن عالم ۽ ماڻهن

جي روحاني ۽ جسماني ترقي ٿين ٿا. انهيءَ مقصد کي مدنظر رکندي روحل فقير فرمائي ٿو:

گُفر ۽ اسلام ۾ ٿا، پرين اُبتا پير،

هڪ هندو ٻيا مسلمان، ٽيون وڃ وڌائون وير،

انڌن اونڌن نه لهي، تن کي سچ چونڊو ڪير،

روحل راهه پرين جي، گهمي ڏنوسين گهيڙ،

ته ربُ مڙني ۾ هڪڙو تنهن ۾ ڦند نه ڦير،

سا ڪاڏي ڪندي پير، جا ستي ڪعبه الله ۾.

”روحل“

.....

بحر عميق ۾ جوئي پوئسي، دين ڪفر دا دفتر ڏوئسي.

”بيدل“

چوٿون مٿون، دين منظم جي اهميت کان انڪار:

صوفي عشق کي رهبر راهه بڻائي ٿو. جنهن ۾ حُسن، حق ۽ خير جي ڳولا جوبي انتها جذبو ۽ خواهش رهي ٿي. سڄي عاشق جي نظر ۾ خدا حسين آهي ۽ اُن جي پيدا ڪيل هر شيءِ ۾ حُسن ازلي سمايل آهي. هو ذات کان سواءِ ٻئي ڪنهن وجود کي نٿو مڃي. هن وٽ ذات هڪ آهي ٻي سڀ صفات آهي. هو هر مظهر ۾ حُسن ڏسي ٿو. انڪري وٽانس ڪاري ۽ گوري، چڱي ۽ مڊي، ڀلي ۽ ڊلي، ڪُفر ۽ اسلام جا تفاوت متجي وڃن ٿا.

”نه منجه ڪُفر نه دين، عشق لڳي ته ڪر آمين.“

”بيدل“

هن تان ظاهر جا اختلاف متجيو وڃن، دوئي ختم ٿيو وڃي. سڀ جاءِ تي پرينءَ جو مظهر پيو پسي، هو ملن ۽ پنڊتن جا مذهبن جي نالي ۾ کڙا ڪيل تفاوت نٿو مڃي. مذهب کي ماڻهوءَ جو تابع ڄاڻي ٿو نه ماڻهوءَ کي مذهب جو محتاج ڪرڻ گهري ٿو. هو مذهبي شريعتن کي موجوده دور ۾ وحدت انساني جي راهه ۾ رڪاوٽ ڄاڻي انهن جي پوئلڳي کان انڪاري ٿي لاکوفي (نان الائيڊ) بڻجي غير جانبدار رهي ٿو.

صوفي صاحب جون اهي سڀ ڳالهيون مٿا جي تشريح واري مذهب جي خلاف هيون. ملن انهن ڳالهين کي سندن مستقل مفاد خلاف ڄاڻي بغاوت ڄاتو. صوفي صاحب جماعتي دستور ۽ پابندين کي ماڻهن جو محتاج ڄاڻي جمهور جي مفاد جي مدنظر انجي اصلاح ڪرڻ گهري ٿي. ان کي جڏهن هن صحيح سمجهيو ته حڪومت ۽ مستقل مفاد جو خوف هن کي راهه کان روڪي نه سگهيو ۽ سندس تعليم جو ڪليو اظهار ڪيو.

هي عشق جي ايڏي اُتاهين مناري تي بيٺل هو جتان مذهب، حڪومت، جماعتي دستورن جا سنڌا مٽجي ويا ٿي. هر اوست جي عالم ۾ غرق ٿيڻ ڪري مٿا جا مقرر ڪيل ڪوڙ-سچ، گناهه ثواب جا معيار ٿي وٽس بدليل نظر ٿي آيا. هي محويت جي عالم ۾ رهڻ ڪري ڪنهنجو مخالف نه هو. هي ظاهراً بي ضرر ۽ مونن ۾ منهن وجهي گذارڻ وارو هو ليڪن منجهانس منظم مذهب جي مدارالمهامن، ملن، حاڪمن، پيرن سندن مستقل مفاد خلاف خطرو ٿي محسوس ڪيو.

جيڪڏهن شاهه شهيد جي زندگيءَ تي غور سان نظر ڪبي ته هن سنڌي (معاشره) سوسائٽي ۾ اهو ذهني انقلاب آڻڻ تي گهريو جي راءِ جوان وقت جي قبول ڪيل مذهبي عقيدن، دستورن ۽ مستقل مفاد (Vested Interest) جي پاڙ پٽي ڇڏي ها. انڪري هنن گڏجي سندن مخالفت ڪئي.

صوفي صاحب خلاف منهنجي نظر ۾ مخالفت جا هيٺيان ڪارڻ ٻڌيا:

1. انهيءَ وقت اورنگزيب طرز تي پيدا ٿيل مذهبي ڪٽرپٽي ۽ مذهبي تعصب جي پاڙ پٽجي تي ويهي جنهن مان ٺلا، پير، حاڪم جي مستقل مفاد کي خطرو هو.
 2. جملي مذهب پويان بنيادي وحدت جي پرچار دين منظم ۽ اثر کي ختم ڪري ٿي ڇڏيو.
 3. سندس جماعت جو رنگ گيترو ڪپڙو هو. جو هندوستانی سنڌي ۽ ٻڌ بڪشن جو رنگ هو ان ٺلا کي ناراض ڪيو ٿي.
 4. هن جي راءِ موجب مذهبي عقيدو بندي ۽ خدا جي وچ ۾ شخصي معاملو هو ان ۾ تياڪڙ کي دست اندازي ڪرڻ جو اختيار نه هئڻ گهريو هو. جنهن ڳالهه مذهب ۽ سياست کي علحده ڪري ٺلا ۽ حاڪم جي مذهب تي هڪ هٿي (Monopoly) کي ڪڍي ٿي ڇڏيو.
 5. هن ٺلا جي نقطي نگاهه واري مسلمانن جي جدا قوم کي تسليم نه ڪري انکي غلط، فرسوده ۽ غير اسلامي سمجهيو ٿي. هن وات هر صالح ماڻهو بنا تفاوت مذهب جي مومن هو ۽ هر غير صالح ماڻهو بي راهه هو. هن زماني ۾ انسانيت جي مذهب جو پرچار ٿي رهيو آهي صوفي انجو باني هو. هن سنڌ ۾ آزاد خيالي، انسان دوستي، محبت، وحدت الوجود ۽ وحدت مذاهب جو پايو وڌو. اهڙي ڪلمي حق جي پاداش ۾ شهيد ٿيو. هو نفرت، نفاق، دوئي، تعصب جو پاڙ پٽو هو. جيستائين سنڌ سلامت آهي انجو آواز ان جي هر ڪُنڊ ۾ گونجندو رهندو. اُن کي ڪابه شيءِ مٽائي نه سگهندي.
- هن کان پوءِ سنڌ جي تصوف پوري شڪل اختيار ڪئي. هن جيڪي چيو ان کان وڌيڪ هن سائنس ۽ علم جي دور ۾ به چئي نٿو سگهجي. هو لاکوفيت (نان الاثمينٽ) ۽ رواداري (Co existence) جي جديد نظرين جو ايجاد ڪندڙ هو. هي سنڌ جي پنجن هزارن ورهين جي تعليم ۽ تهذيب جو پيغام رسان هو. جيئن پيغمبر خدا کي خاتم النبي سڏجي ٿو تيئن هنکي خاتم پيغام سنڌ سڏيون ته هرج نه آهي.

.....

نتيجو

سند جي مکيه شهيدن جا هي قصا ماڻهن جي تفريح طبع لاءِ پيش ڪونه ٿو ڪريان. پر ان مان منهنجو مقصد سند جي نوجوانن جي تعليم ۽ تربيت هڪ طرف ته منجهن قومي غيرت ۽ ايتار جو مادو پيدا ڪرڻ پئي طرف آهي. قرآن ۾ آهي ته:

”لقد كان في قصصهم عبرة للاولي الالباب.“

معني: اڳين جي آکاڻين مان صاحب نظر کي سبق حاصل ڪرڻ گهرجي.
مٿي ذڪر ڪيل اصحاب جي زندگيءَ مان هيٺيان سبق حاصل ڪري سگهون ٿا:

راجا ڏاهر جي زندگي:

هن مان سبق حاصل ٿئي ٿو ته قومپرستي، وطن جي حفاظت ۽ ان لاءِ قرباني ڏيڻ ڪنهن خاص مذهب، فرقي، نسل، گروهه جو مخصوص ورثو نه آهي. خدا جنهن کي ڏئي ان کي اها ذات ملي ٿي. شاهه صاحب ان لاءِ فرمايو آهي ته:

ڪانه پڇي ٿو ذات، جي آيا سي اگهيا.

قرآن به شاهدي ڏئي ٿو ته، حق جي راهه ۾ قتل ٿيلن کي مٿل نه ڄاڻو. هو هميشه تاريخ ۾ زندهه رهن ٿا صرف عام ماڻهو انکي ڏسي ۽ پروڙي نٿا سگهن.

دودي سومري جي زندگي:

هن مان هي سبق حاصل ٿئي ٿو ته حق جي راهه ۾ ڪٽڻ ۽ هارائڻ جا ليڪا ڪرڻ عاشقن جو مرڪ نه آهي.

ماڻهوءَ جي بزرگي ان ۾ نه آهي ته ڪٽڻ جي اميد تي لڙي پر ان ۾ آهي ته ڏسي وائسي طاقت ۽ ڏاڍاڳيان سر نمائڻ کان انڪار ڪري قربان ٿي وڃي. شاهه صاحب اهڙن ماڻهن لاءِ چيو آهي ته:

”سورهيه سوچائي جو رڳوئي رڻ گهري.“

دوله دريا خان جي زندگي:

اها خبر ٿي ڏي ته قوميت جو وطن جي آڌار تي بنياد ان زماني ۾ به اسانجي مدبرن کي معلوم هو. هنن سنڌ جي تهذيب ۽ تمدن لاءِ ڪوشش ڪرڻ، ملڪ جي عزت، ناموس، آزادي ۽ حفاظت لاءِ سرتريءَ تي رکي لڙڻ حياتيءَ جو مقصد ڪري ورتو هو. شاهه صاحب اهڙن ماڻهن لاءِ فرمائي ٿو:

ته ڪر ڪيئن مٽي جي، سير نه گهڙي سهڻي،
چڪيءَ تنهن چري ڪئي، جو ڏنس ڏس ڏهي،
هتي حياتي ڏينهنڙا، هڏهين تان نه هئي،
هونئين هوند مٽي، پر ٻڏيءَ جا ٻيٽا ٿيا.
”شاهه“

شاهه بلاول عليه جي زندگي:

هن مان اهو پتو پوي ٿو ته سنڌ جي نه صرف صوفي بزرگن پر صاحب شريعت عالمن ۽ بزرگن مان به هي مسلمانن جي جداگانہ قوميت، غلبه اسلام، مهديپٽي ۽ مذهب ۽ سياست کي گڏي هلائڻ جي خلاف هو. انهيءَ راءِ جي ظاهر ڪرڻ جي پاداش - قومپرستي ۽ ملڪي حفاظت لاءِ گهاٽي ۾ پيڙجڻ کان نه ڊٺو. شاهه صاحب اهڙن بزرگن لاءِ فرمايو آهي:

سوري آسینگار اصل عاشقن جو
 مٿڙ موٽڻ ميهڙو ٿيا نظاري نروار
 گسڻ جو قرار اصل عاشقن کي.

شاهه عنايت الله صوفيءَ جي زندگي:

هي بزرگ سند جي بين الاقوامي پيغام اتحاد انساني، امن عالم ۽ ترقي بني آدم جو پيغام
 رسان آهي. وحدت الوجود، وحدت انساني ۽ وحدت مذاهب ان تحريڪ جا بنيادي مقصد هئا.
 محبت، اهنسا، رواداري، نان الائنمينٽ (لاڪوفيت) انهن مقصدن جي حصول لاءِ ذريعا ٺهرايا
 هئائين.

